

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ВЕРЕСЕНЬ
ЖОВТЕНЬ

2015

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Белей Л. Л. Мовний маркетинг як інструмент мовної політики	3
	Барчук В. М. Сурядність: типологічний аспект	13
	Вербич Н. С. Особливості сегментування діалектного мовлення: звуковий текст vs хрестоматія	21
	Купріянов Є. В. Міжмовні відповідники в електронному англійсько-українському словнику з енергомашинобудування	30
	Краснобасва-Чорна Ж. В. Семантичний простір оцінної фраземики	39
	Ковтун А. А. Про внутрішній потенціал релігійної лексики	52
	Онуфрійчук Г. І. Людина в українській етнофразеології: біполярна опозиція «людина — тварина»	67
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Редьква Я. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України	75
	НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
	Хроніка	77
	Галина Павлівна Циганенко	80
	Іван Юхимович Гальчук	82

CONTENTS	Beley L. L. Language marketing as an instrument of language politics	3	
	Barchuk V. M. Parataxis: typological aspect	13	
	Verbych N. S. Features the segmentation of dialectal speech: sound text vs reading-book	21	
	Kupriianov Ye. V. Translation equivalents in electronic English-Ukrainian dictionary on power plant engineering	30	
	Krasnobaieva-Chorna Z. V. Semantic scope of evaluative phrasemics	39	
	Kovtun A. A. On the internal capacity of religious vocabulary	52	
	Onufriichuk H. I. A person in Ukrainian ethnophraseology: bipolar opposition «a person — an animal»	67	
	REVIEWS AND ANNOTATIONS		
	Red’kva Ya. Luchyk V. V. Etymological dictionary of toponyms of Ukraine . .	75	
	SIENTIFIC LIFE		
News items	77		
	<table><tr><td>Halyna Pavlivna Tsyhanenko</td></tr></table>	Halyna Pavlivna Tsyhanenko	80
Halyna Pavlivna Tsyhanenko			
	<table><tr><td>Ivan Yukhymovych Halchuk</td></tr></table>	Ivan Yukhymovych Halchuk	82
Ivan Yukhymovych Halchuk			

МОВНИЙ МАРКЕТИНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті розглянуто можливість застосування маркетингових технологій для імплементації мовної політики. Розглянуто еволюцію досліджень мовної політики та мовного планування. На прикладі постколоніальної мови показано принципи та інструментарій, які доречно застосовувати у мовному маркетингу.

Ключові слова: мовна політика, мовне планування, мовний маркетинг, брендування мови.

Мовна політика та мовне планування — це традиційний напрям соціолінгвістики, який досліджує інструменти й методики запровадження змін у функціонування мов. Е. Гауген увів термін «мовне планування» 1959 року: «Під мовним плануванням я розумію нормативізацію в орфографії, граматиці та лексиці для письмового та усного вжитку в негомогенній мовній спільноті... Планування передбачає спробу направити розвиток мови у напрямку, заданому авторами плану. Це означає — не тільки передбачити майбутнє на базі наявних знань про минуле, але й намагатися вплинути на хід подій»¹.

З історичного погляду, мовне планування практикували ще з часів кардинала Рішельє². Дослідники виділяють чотири історичні типи мовної політики та мовного планування: домодерний, ранньомодерний, модерний та постмодерний³. Діяльність Французької академії, заснованої 1635 р. кардиналом Рішельє, — це приклад домодерної мовної політики та мовного планування. Рішельє намагався створити французьку мову, яка стала б альтернативою латині і об'єднала роздібнену мовну спільноту Франції⁴.

У XIX ст. творилися нації в гердерівському розумінні, і цей процес супроводжувався мовною політикою та мовним плануванням ранньомодерного періоду — кодифікації зазнавали мови, які лягали в основу національних ідей⁵.

¹ *Haugen E. Planning for a standard language in modern Norway // Anthropological Linguistics.*— Bloomington, 1959.— N 1(3).— P. 8.

² *Jernudd B., Nekvapil J. History of the field: a sketch // The Cambridge Handbook of Language Policy.*— Cambridge, 2012.— P. 14.

³ *Neustupny J. History of language planning: Retrospects and prospects // 10th International Congress of Applied Linguistics.*— Amsterdam, 1993.— P. 11.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*

Представники празької школи (Б. Гавранек, В. Матезіус, Р. Якобсон) частково напрацювали мовну політику та мовне планування для Чехословаччини в 1920–1930 рр. Їхні ідеї вже були модерними: макросоціальні проблеми проігноровано, оскільки великі зміни не планувалися — тільки модифікації на мікрорівні ⁶.

Після Другої світової війни ідеї модерної мовної політики та мовного планування усталилися. Дослідники почали активно розпрацьовувати перспективи менеджменту мовних питань та пропонувати стратегії розвитку ⁷. З'явився цілий ряд науковців, які працювали в цьому напрямі. Класичні теоретики мовної політики та мовного планування — це соціолінгвісти, пов'язані з Американською академією, зокрема Д. Фішман, Е. Гауген, У. Вайнрайх та Ч. Фергюсон.

Постмодерний тип мовної політики та мовного планування відображає сучасні погляди західних суспільств на мову й полягає у визнанні та підтримці різноморідності суспільства та його плюралізму ⁸.

Еволюційна модель класифікації основних тенденцій мовної політики та мовного планування досить умовна і схематична, оскільки стратегії цієї політики розпрацьовують окремо в кожній країні, залежно від мовно-політичної ситуації та пріоритетів.

Мовна політика та мовне планування у теоретичних працях часто вважається конструктом, який, однак можна поділити на дві частини: мовну політику та мовне планування. «Мовна політика — це набір ідей, законів, регуляцій, правил і практик, що направлені на реалізацію запланованої зміни в суспільстві, групі чи системі» ⁹. Мовне планування — це набір конкретних заходів у рамках мовної політики, аби вплинути на мовну комунікацію спільноти, урегулювати вживання її мов ¹⁰.

Г. Клосс ¹¹ диференціює види мовної політики за рядом ознак.

1. За промотивністю дослідник розрізняє промотивні, толеративні та змішані види мовної політики:

Промотивна політика заохочує вживання певної мови (мов) за допомогою конституційних, адміністративних та правових інструментів; виділяє або гарантує засоби (гроші, персонал, простір) для мови; уточнює та резервує сфери вживання (школи, суди, адміністрація) для мови; може бути непрямою, промувати одну або декілька мов без прямого декларування;

Толеративна політика дозволяє вживати мову без виділення засобів, часу і місця. Може бути прихованою (без будь-яких декларацій) та відкритою (з відкритими деклараціями про те, які мови толеруються);

Змішана політика може толерувати мову (мови) меншин, забезпечувати вибрані аспекти бюрократії: наприклад, чотиримовні попереджувальні знаки у Сінгапурі, забезпечення перекладу в судах США, платна освіта іншими мовами. Ця політика передбачає промування кількома публічними засобами, толерування тощо.

2. За трактуванням мов розрізняють рівноправні та рестриктивні мовні політики. Мови нечисленних меншин можуть вважатися повністю рівноправними з чисельними, і навпаки: права багатомільйонних спільнот можуть ігноруватися.

⁶ Ibid.

⁷ Spolsky B. What is language policy? // The Cambridge Handbook of Language Policy.— Cambridge, 2012.— P. 1.

⁸ Neustupny J. Op. cit.— P. 14.

⁹ Kaplan R. B., Baldauf R. B. Language Planning: From Practice to Theory.— Clevedon, 1997.— P. 11.

¹⁰ Schiffman H. Linguistic culture and language policy.— London, 1996.— P. 16.

¹¹ Kloss H. The American Bilingual Tradition.— Rowley, 1977.— P. 34.

3. За правовими обмеженнями мовна політика може толерувати / промувати певні мови у вибраних аспектах. Право вживати мову може обмежуватися певними сферами, наприклад релігією, армією, бюрократією.

Особисті права: держава дозволяє (або гарантує) права певній міноритарній мові в певних ситуаціях/на певних територіях.

Територіальні права: Право використовувати певну мову може залишатися для певної території.

Д. К. Джонсон розрізняє мовну політику за походженням ініціативи: висхідну (*Bottom-Up*) (регіонального походження) та низхідну (*Top-Down*) (від центральних органів влади) ¹².

Г. Шиффман ¹³ розрізняє мовні політики *de facto* та *de jure*. Тобто мовна політика може *de jure* підтримувати одну мову, але толерувати іншу *de facto*. Щоб увиразнити відмінності між мовними політиками *de jure* та *de facto*, Г. Шиффман послуговується терміном «потьомкінська мовна політика». Ідеться про аналогію з так званими потьомкінськими селами у царській Росії за правління імператриці Катерини II, коли споруджували штучний фасад заможного села із задоволеними селянами для візиту цариці, аби в неї склалося враження, ніби все функціонує нормально. «Мовні політики з фальшивим фасадом, які декларують уживання однієї мови, приховуючи справжню ситуацію, досить поширені у світі» ¹⁴.

Мовна політика може бути прихованою або відкритою (англ. *covert vs. overt*). Прихована політика може не згадувати міноритарну мову в жодному правовому акті, адміністративній документації тощо. Відкрита політика прямо декларує свою підтримку тих чи інших мов ¹⁵. Також це відбивається на законодавчому рівні в експліцитності мовної політики (є законодавчі норми) та в її імпліцитності (норми відсутні або ігноруються) ¹⁶.

Мовна політика та мовне планування, за Р. Руїзом, може по-різному трактувати мови: *мова як проблема* (коли певна мова перешкоджає розвитку іншої); *мова як право* (коли визнається право на вживання тієї чи іншої мови); *мова як ресурс* (коли одна мова вважається джерелом збагачення іншої і / або навпаки) ¹⁷.

Г. Шиффман зазначає, що мовна політика має тенденцію до диверсифікації: вона може сильно різнитися на державному та регіональному рівнях. На муніципальному рівні — в освітніх закладах, бібліотеках, правоохоронних органах та в неурядових організаціях (церквах, товариствах тощо) — мовна політика може суттєво змінюватися ¹⁸.

Аналізуючи світовий досвід мовних політик, Г. Шиффман виділяє три прототиби: ультрацентристську політику Франції, тобто монолінгвальну політику жорсткого контролю з потужною централізацією (яка нівелює багатомовність), політику невтручання США, де держава веде приховану мовну політику, та монолінгвально-акомодаційну модель Індії ¹⁹.

¹² Johnson Cassels. D. Language Policy.— Washington, 2013.— P. 88.

¹³ Schiffman H. Op. cit.— P. 19.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Johnson Cassels D. Op. cit.— P. 10.

¹⁷ Ruiz R. Orientations in language planning // NABE Journ.— San Antonio, 1984.— N 8(2).—

P. 18.

¹⁸ Schiffman H. Op. cit.— P. 15.

¹⁹ Ibid.

Мовне планування, за Р. Купером ²⁰, поділяється на статусне планування, корпусне планування та планування реалізації:

- статусне планування — це концепція утвердження мови в її функціях та ареалах ужитку. Такі рішення, як правило, ухвалюють на найвищих рівнях влади, наприклад про надання мові статусу державної;

- корпусне планування — це спроба змінити форму та структуру самої мови. Цим, як правило, займаються національні інститути мовного планування, що займаються кодифікацією та стандартизацією мови;

- планування реалізації стосується імплементації статусної та корпусної політики після прийняття відповідних рішень.

Г. Гарманн виділяє також планування престижу, тобто заохочення людей говорити певною мовою ²¹. Планування престижу часто спрямоване проти того, що Р. Філіпсон і Т. Скутнабб-Кангас називають лінгвіцизмом (за аналогією з расизмом): «ідеології, структури та практики, які використовують для легітимізації нерівного поділу влади і ресурсів (матеріальних та нематеріальних) між групами, які різняться за мовною ознакою» ²².

У сфері мовної політики та мовного планування деякі дослідники виокремлюють мовний менеджмент. «Теорія мовного менеджменту говорить про те, що важливо розрізнити два процеси: власне мовлення й управління мовленням. Мовна поведінка — це частина соціальної сфери, тому важко створити успішний мовний менеджмент без соціального та економічного менеджменту» ²³.

Мета теорії мовної політики — пояснити вибір індивідуальних мовців за допомогою упорядкованих схем мовної спільноти (спільнот), до якої вони належать. Деякі з цих особливостей — це результат менеджменту, свідомих та відкритих спроб мовних менеджерів контролювати процес ²⁴.

Для розроблення адекватної мовної політики та мовного планування щодо певної мови необхідно визначити її статус у спільноті, діагностувати можливий ступінь загроження. Дж. Фішман визначає вісім ступенів загроження мови, а саме: загрожену мову використовують 1) в освіті, роботі, мас-медіа, та на вищих рівнях суспільства, навіть на державному; 2) на нижчих рівнях (місцевих медіа та в урядових установах); 3) у місцевій трудовій діяльності, представники вищих і нижчих рівнів суспільства послуговуються нею при контакті; 4) у школах, але простежується залежність (більша або менша) від іншої мови; 5) в освіті, але у неформальних обставинах; 6) у сім'ях як данину традиції; 7) старші генерації, які втратили репродуктивну функцію; 8) (знають, пам'ятають) кілька старших представників спільноти ²⁵.

Класифікацію Дж. Фішмана з певними модифікаціями використовує ЮНЕСКО ²⁶ (див. табл.).

На думку М. Краусса, мова потребує 100 тис. користувачів, щоб нормально функціонувати, а якщо кількість мовців менша, ніж 10 тис., то мова є загроже-

²⁰ Cooper R. *Language Planning and Social Change*.— Cambridge, 1989.— P. 45.

²¹ Haarmann H. *Language planning in the light of a general theory of language: a methodological framework* // Intern. Journ. of the Sociology of Language.— New York, 1990.— N 86.— P. 110.

²² Phillipson R., Skutnabb-Kangas T. *English only worldwide or language ecology?* // TESOL Quarterly.— 1996.— N 30(3).— P. 445.

²³ Neustupny J. *Post-Structural Approaches to Language*.— Tokyo, 1978.— P. 23.

²⁴ Spolsky B. *Language Management*.— Cambridge, 2009.— P. 78.

²⁵ Fishman J. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*.— Clevedon, 1991.— P. 395.

²⁶ <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00139>.

Стан мов за класифікацією ЮНЕСКО	
Ступінь загрози	Уживання мови в різних поколіннях
Мова в безпеці	Мовою послуговуються всі покоління; передавання мови з покоління в покоління функціонує без перешкод
Мова вразлива	Більшість дітей послуговується мовою, але вона обмежена певними сферами (наприклад, використовується тільки вдома)
Мова загрожена	Діти не вивчають мову як рідну вдома
Мова сильно загрожена	Мовою говорять дідусі / бабусі та старші покоління, батьки можуть розуміти її, але не говорять нею між собою та з дітьми
Мова критично загрожена	Єдині, хто розуміє мову — дідусі / бабусі та старші покоління, вони говорять нею частково і рідко
Мова мертва	Немає людей, які послуговуються мовою

ною²⁷. Загрожені мови завдяки правильній мовній політиці можна ревіталізувати, тобто, за Дж. Фішманом, нормалізувати їхню ідеологію, екологію та функціональність²⁸.

Більшість дослідників мовної політики та мовного планування аналізують державні регулятивні інструменти, однак цей інструментарій можна істотно розширити завдяки технологіям маркетингу. Якщо розглядати мову як своєрідний товар, або бренд, якому віддають перевагу мовці (споживачі), то перед розробниками мовної політики та мовного планування відкривається цілий спектр методик, який можна ефективно застосовувати.

Звичайно, традиційні інструменти мовної політики та мовного планування — державні регуляції, ініціативи місцевої влади, законодавчі норми тощо — це класичні приклади відкритої, промотивної (чи рестриктивної) мовної політики та мовного планування де-юре. Вони мають регулятивний характер і діють досить повільно. Наприклад, мовна політика в освіті дасть результати тоді, коли покоління, на якому вона застосовується, закінчить навчання і почне свою діяльність у межах спільноти.

Інструментарій маркетингу (рекламні кампанії, брендинг, піар-технології тощо) може бути ефективнішим, оскільки має миттєвий ефект і діє на планування мовного престижу. Маркетингові інструменти можна використовувати як приховану, промотивну мовну політику та мовне планування де-факто. Причому така політика не буде рестриктивною, оскільки визнає вільну ринкову конкуренцію.

Термін «Мовний маркетинг» у широкому вжитку застосовується для окреслення мовних аспектів маркетингових технологій²⁹. У соціолінгвістичних дослідженнях цей термін уживається рідко. П. Іфукор дає таке визначення: «Мовний маркетинг — це дискурс як засіб “промування” та “продажу” окремих культур та ідеологій у мультикультурних і багатомовних середовищах»³⁰. Це

²⁷ Krauss M. The world's languages in crisis // *Language*.— New York.— 1992.— N 68(1).— P. 9.

²⁸ Fishman J. Op. cit.— P. 99.

²⁹ http://www.namedevelopment.com/blog/archives/2008/04/chi_chis_launch.html.

³⁰ Ifukor P. Linguistic Marketing in a marketplace of ideas: Language choice and intertextuality in a Nigerian virtual community // *Pragmatics and Society*.— 2011.— N 2 (1).— P. 115.

визначення звужує інструментарій до дискурсу. Доречніше вживати ширше визначення: мовний маркетинг — це застосування маркетингових технологій у сфері мовної політики та мовного планування.

Для ілюстрації потенційних можливостей мовного маркетингу змодельємо таку ситуацію. У певній країні є мова Х, яка конкурує з мовою У, що має постколоніальний престиж. Мова Х — державна, активно присутня в галузі освіти, однак слабо представлена на телебаченні, радіо, у друкованих виданнях, інтернеті. Мову Х знає більшість населення країни, однак часто переходить на мову У, яка вважається престижнішою.

В аналізованому прикладі застосовано весь класичний інструментарій для ревіталізації мови Х. Вона має державний статус і активно присутня в освіті, однак мова У надалі залишається домінантною, оскільки мас-медіа керуються ринковими параметрами престижу та популярності. Фільми, книжки й музика мовою У — активно імпортуються до аналізованої держави.

К. Гопкінс, один з основних теоретиків і практиків американської реклами початку ХХ ст., у своїх бізнес-мемуарах зазначає, що хороший товар — це найкращий продавець³¹. Отже, перед застосуванням маркетингових технологій для мови, її необхідно переглянути під кутом зору мовного планування: чи кодифіковані всі норми, чи унормований лексичний корпус (чи розпрацьована термінологія у всіх галузях), чи оптимізовані всі внутрішньомовні правила тощо. Якщо корпусне планування виконано, а проблема тільки в низькому престижі, то слід переглянути бренд мови в суспільстві, з чим вона асоціюється.

Повернімося до нашого прикладу з мовами Х та У. Мова У — постколоніально престижна — її вважають мовою еліт, високої культури; мова Х має імідж фолкльорності, рустикальності, низової культури. У цьому випадку ідеться не про реальне функціонування мови, а про її імідж. Д. Огілві унаочнює подібну ситуацію на прикладі віскі: «Коли ви вибираєте сорт віскі, ви вибираєте імідж. Реклама “Джек Деніелс” побудована на образі незайманої чистоти і таким чином переконує нас, що це віскі заслуговує високої ціни... Налийте людині склянку “Олд Кроу” і скажіть, що це “Олд Кроу”. А потім дайте йому ще раз “Олд Кроу”, але назвіть його “Джеком Деніелсом”. Потім спитайте, що йому більше сподобалося. Мабуть, людина скаже, що смак у двох напоїв дуже різний. Людина порівнювала на смак іміджі, а не віскі»³². І далі: «Потрібно вирішити, який імідж треба надати вашому бренду, тобто об’єкту реклами. У товарів, як і в людей, є індивідуальність і характер, вони можуть принести успіх, або, навпаки, — повний провал на ринку продажів. ... Будь-яку рекламу слід розцінювати як внесок у творення бренду. Тому реклама повинна послідовно підтримувати один і той самий імідж — рік за роком»³³.

І. Фін стверджує, що кожна мова має свій бренд (імідж), який на 10% складається з власне мови (її звучання, граматики тощо) та 90% її сприйняття (50 % — що люди про неї говорять і 50% — що люди думають про мову)³⁴. Мова Х для успішного просування повинна пройти ребрендинг (зміну усталеного образу та сприйняття): здобути імідж мови науки, поп-культури, високої літератури, щоб конкурувати з мовою У.

³¹ Hopkins C. My Life in Advertising and Scientific Advertisement.— New York, 1966.— P. 27.

³² Op. cit.— P. 48.

³³ Op. cit.— P. 53.

³⁴ <http://languagecatalyst.com/wordpress2014/wp-content/uploads/2014/02/language-brand1.png>.

Як стверджує Г. Беквіт, експерт у продажу послуг, «майже кожний поширений вид послуг потерпає від якогось стереотипу в свідомості споживача. ... Стереотипна уява про вид послуг — перше, про що згадує клієнт. Це перша перепона, яку слід подолати...»³⁵. Подолавши стереотип упослідженої мови села і створивши якісний бренд на мовному ринку, мова Х зможе конкурувати з мовою Y. Для успішності бренд має бути впізнаваний і конкурентний. «Фраза “Розбий свій бренд” з’явилася 1915 року, коли компанія “Кока-Кола” замовила в дизайнера скляну пляшку, яку споживач упізнає, навіть, якщо вона буде розбита на дрібні шматки»³⁶. Успішна мова також упізнавана. З нею повинна асоціюватися багата культура, яку вона несе.

Після завершення корпусного планування та визначення брендингових пріоритетів мови Х, згідно з маркетинговими схемами, необхідно провести загальне дослідження «ринку» і «конкурентів», визначити початкові показники, щоб після проведення кампанії розуміти, наскільки вона ефективна. Дослідження має показувати частку мови Х на «ринку» і перспективи залучення цільової аудиторії, відбивання «частки ринку» в конкурента.

В історії маркетингу є багато прикладів, коли в конкуренції двох продуктів одного класу один стрімко виривався вперед. Так, К. Гопкінс зробив рекламну кампанію для маргарину *Cotosuet*, який випередив дешевший і популярніший *Cottolene* завдяки «вау-ефекту» (приємній несподіванці): випік величезний кекс розміром з кімнату, наголошуючи на тому, що застосовував саме *Cotosuet*. За тиждень на пиріг прийшло подивитися 105 тис. людей, а попит маргарину зріс у кілька разів³⁷. На цьому прикладі видно, що менш успішний продукт завдяки ефективним інструментам виривається вперед — як у сфері звичайних споживачів, так і у сфері професіоналів. Мова Х також може запропонувати мовний «вау-ефект» (яскравий фільм, книжку, музичну групу чи орган ЗМІ, що своїм якісним виконанням популяризуватимуть мову Х).

Мовою послуговуються в різних сферах. У випадку мови Х, її необхідно популяризувати на телебаченні, радіо, в пресі та Інтернеті, у сфері кіно та музики. Також важливий момент — побороти переключення кодів з Х на Y, тобто, висловлюючись мовою маркетингу, виробити брендову лояльність (прив’язаність) до мови Х.

Сучасний маркетинг використовує широкий спектр інструментів та методик для просування продуктів. Піонер американської телереклами Р. Рівс розробив концепт унікальної торгової пропозиції (*unique selling point*), яка повинна відповідати трьом вимогам: 1) реклама повинна мати конкретну пропозицію для покупця: купити конкретний товар і мати конкретну користь; 2) пропозиція повинна бути унікальною, яку конкурент не зможе продублювати або не дублює, хоча може; 3) пропозиція повинна бути досить ефективною, щоб залучити нових споживачів³⁸.

Унікальні торгові пропозиції можуть бути справжніми, що підкреслюють реальні відмінності товарів, і фальшивими — не заснованими на реальних відмінностях; стратегія унікальної торгової пропозиції — це альтернатива вітрин-

³⁵ Beckwith H. *Selling the Invisible: A Field Guide to Modern Marketing*.— New York, 1997.— P. 99.

³⁶ Lindstrom M. *Op. cit.*— P. 111.

³⁷ Hopkins C. *Op. cit.*— P. 67.

³⁸ Reeves R. *Reality in Advertising*.— New York, 1961.— P. 47.

ної реклами, яка будується тільки на хвалебних фразах про товар, а не на конкретній інформації, що виділяє товар серед подібних.

У нейромаркетингу використовують концепт семантичних маркерів, прямої асоціації певного виду товарів з виробниками, наприклад німецька якість, японська електроніка тощо ³⁹.

У стратегії просування мови можна також створити унікальну торгову позицію та нав'язати мові певний семантичний маркер. Наприклад, мова Х — мова успішних людей, мова багатой культури тощо. Якщо мовою Х користуватимуться опініон-мейкери (лідери громадської думки), поп-зірки, найпопулярніші герої фільмів тощо, то вона відразу підніметься в сегмент «престижних товарів», а отже, реалізується престижне планування.

Для побудови маркетингової стратегії надзвичайно важливо правильно окреслити цільову аудиторію, на яку буде націлена рекламна кампанія. К. Гопкінс часто наголошує на тому, що не можна будувати рекламну стратегію, спираючись на власне сприйняття. Необхідно уявити потенційного споживача, його світогляд та інтереси і будувати рекламну стратегію, виходячи саме з цього ⁴⁰. У випадку мови Х цільова аудиторія — вищий та середній клас, молоді працівники, менеджери, топ-менеджмент, який очолює мас-медіа, та культурні організації, що послуговуються мовою Y. Саме їх необхідно переконати «купити» мову Х. І саме на них слід націлювати рекламу.

Теоретики рекламних стратегій наголошують на кількох важливих моментах, які можна застосувати для розроблення мовної політики та мовного планування, якщо «товаром» вважати мову, «ринком» — спільноту, «конкурентами» — користувачів іншими мовами, а «продажі» — вживання мови, яку популяризують.

На думку К. Гопкінса, стратегія повинна бути такою, щоб виграти не числом, а вмінням. За його словами, будь-яка очевидна спроба продати товар породжує спротив. Дослідник наголошує на тому, що не слід завойовувати нових покупців, якщо немає можливості їх і надалі утримувати, і застерігає: напади на конкурентів ні до чого доброго в рекламі не приводять ⁴¹. Д. Огілві стверджує, що треба добре знати продукт, який продаєш, добре вивчити середовище споживачів і відзначає, що в кожній країні є свої рекламні пріоритети ⁴². На думку Г. Беквіта, головний ворог — це не реальні конкуренти, а байдужість. У випадку двох подібних конкурентів, вважає дослідник, важлива будь-яка відмінність між ними. Крім цього, Беквіт наголошує на тому, що жодна компанія не позиціонує себе сама. Позиція — це місце, на яке вас ставлять потенційні споживачі та ринок ⁴³. Ці маркетингологічні спостереження легко екстраполювати на мовну політику та мовне планування.

Класичний метод визначення смаків і потреб споживачів (дослідження фокус-груп), на думку дослідників, — не дуже ефективний, оскільки учасники часто говорять те, що від них хочуть почути, а не те, що насправді характеризує споживачів ⁴⁴. Сучасні маркетингологи, вибудовуючи стратегію, спираються на матеріали спеціалізованих досліджень. Наприклад, щоб визначити, який саме про-

³⁹ Lindstrom M. Op. cit.— P. 131.

⁴⁰ Hopkins C. Op. cit.— P. 71.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ogilvy D. Op. cit.

⁴³ Beckwith H. Op. cit.

⁴⁴ Lindstrom M. Op. cit.

дукт мовою Х слід просувати на телебаченні, можна скористатися піпшметрами (спеціальними електронними лічильниками, які фіксують електронним способом номер каналу, тривалість перегляду і факт телеперегляду в спеціально відібраних для цього дослідження родин). Це дає змогу з'ясувати, якій саме телепродукції мовою Y віддають перевагу споживачі, і створити конкурентну альтернативу. Зараз в Україні такі послуги надають компанії *Nielsen Ukraine*, *GfK*.

Аналіз книготоргівлі можна провести, дослідивши мережеві книгарні, що мають базу даних постійних покупців і можуть показати їхні вподобання, рейтинги продажів тощо.

Поведінку потенційних «споживачів мови» в інтернеті можна дослідити за допомогою *Google trends* (цей сервіс збирає найчастіші запити в пошуковиків вибраної країни, а також показує, якою саме мовою були введені запити). Компанія *Gemius* спеціалізується на аналізі інтернет-активності і може дати репрезентативну характеристику поведінки в інтернеті вибраної групи, наприклад: холостяки з домашніми тваринами, які говорять мовою Y. Знаючи зацікавлення вибраних груп, легше запропонувати їм конкурентний контент мовою Х. Компанія *TNS* пропонує цілий спектр інструментів для аналізу ринку, коротко- та довготермінових прогнозів, аналіз ефективності бренду тощо.

Після визначення цільової аудиторії, її культурних запитів розробники мовної політики та мовного планування, за логікою маркетингу, повинні створити конкурентні продукти мовою Х (фільми, музика, книжки, телеэфір, преса, інтернет-майданчики тощо), причому продукція мовою Х може бути оперативнішою (переклади фільмів та книжок мають з'являтися швидше, ніж мовою Y), якіснішою та привабливішою.

Крім конкурентного контенту можна застосовувати рекламу для додаткового просування — класичну рекламу *ATL* (від англ. *above-the-line* — комплекс класичних маркетингових комунікацій: реклама в традиційних ЗМІ — преса, радіо, телебачення, поліграфічна реклама) та *BTL* (від англ. *below-the-line* — комплекс непрямих маркетингових комунікацій: розсилання поштою, sms, e-mail, промоакції, програми лояльності тощо)⁴⁵.

У просуванні мови ефективною може бути технологія кроспромоушену (від англ. *cross-promotion*) — коли кілька продуктів просувають один одного⁴⁶. Наприклад, фільм просуває книжку, за якою він знятий, та музику, яка використана при його створенні.

В інтернеті ефективно діє цілий ряд інструментів *SMM* (від англ. *Social Media Marketing*), зокрема вірусна реклама: жарти, інтернет-меми, нестандартні рішення, що набирають стрімкої популярності і завуальовано рекламують певний товар або ідею⁴⁷.

Реклама мови Х та культурних продуктів цієї мовою повинна бути непрямим та ненав'язливою. Реклама на кшталт «Мова Х — це круто!» буде зовсім неефективною. Оскільки, як стверджує цілий ряд маркетологів (Гопкінс, Огілві, Ліндстрем), таким чином можна тільки відлякати «клієнта». М. Ліндстрем провів МРТ-дослідження ефективності попередження від органів охорони здоров'я про шкідливість куріння (написи та зображення уражених органів на пачках ци-

⁴⁵ <http://uk.wikipedia.org/wiki/ATL>.

⁴⁶ <https://en.wikipedia.org/wiki/Cross-promotion>.

⁴⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Viral_marketing.

гарок тощо). Дослідження показало, що така реклама має зворотний ефект — у курців виникає бажання покурити ⁴⁸.

Після реалізації стратегії просування мови, маркетологи, як правило, замовляють повторні дослідження, щоб перевірити ефективність проробленої роботи, з'ясувати наскільки змінилася статистика, які методи виявилися ефективними, а які — ні.

Маркетинговий інструментарій, попри високу ціну, досить ефективний, оскільки постійно удосконалюється жорсткими ринковим вимогам. Тому для тих країн, які зацікавлені в ефективній мовній політиці, мовний маркетинг може бути оптимальним рішенням. Подібна практика може стати новим етапом в історії мовної політики.

L. L. BELEY

**LANGUAGE MARKETING AS AN INSTRUMENT OF LANGUAGE POLITICS
REALIZATION***

The article is devoted to the possibility of application of marketing technologies for language policy implementation. The evolution of language policy and language planning is described. On the example of postcolonial language, the author shows the strategy and a range of instruments, which could be used for language marketing.

Key words: language policy, language planning, language marketing, branding of language.

⁴⁸ *Lindstrom M.* Op. cit. — P. 65.

СУРЯДНІСТЬ: ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ _____

У статті обґрунтовано граматичні особливості сурядності, визначено форми сурядного граматичного зв'язку — співвіднесення та кореляцію. Типологічні ознаки сурядності встановлено на основі аналізу дериватів поліпредикативних паратактичних конструкцій — сурядних сполучень слів.

Ключові слова: паратак西斯, зв'язок, співвіднесення, кореляція, сполучник.

Синтаксичний зв'язок є основною структурною категорією граматики, оскільки ідентифікує форму, граматичний зміст та значення (семантико-синтаксичні відношення) ключового мовного знака — речення, через яке отримує реалізацію система мови. Синтаксичний зв'язок має двояку функцію: ідентифікації та детермінації. Первинність функції ідентифікації полягає в природі атомарних речень: «Світ не можна описати, тільки називаючи всі об'єкти в ньому; необхідно також знати атомарні факти, з яких ті об'єкти складаються (які їх ідентифікують.— В. Б.)... Речення (правдиве чи хибне), яке стверджує атомарний факт, називається атомарним реченням»¹.

В основі зв'язку між компонентами синтаксичної одиниці лежить первинний зв'язок між предметом і мовним знаком. За О. Потебнею, найдавніші мовні знаки були протопредикатами, первинними присудками²; реліктові первинні мовні знаки дійшли до нас у формі вигуків, які визначаємо як еквіваленти речень. Цей зв'язок перебуває біля витоків будь-якого зв'язку, сформованого у *homo loquens*; свідомість людини відображає лінгвалізовані зв'язки і є їхнім продуктом, у найузагальненішій формі вони експліковані синтаксичними одиницями.

Оскільки форма є можливістю структури³, структура факту складається зі структур станів речей⁴. Але ці стани і цю структуру ми виражаємо знаками, бо оперуємо не речами та їхніми станами, а образами. Таким чином, глибинний синтаксичний зв'язок єднає річ і образ, а поверхневий (формалізований) — знаки-образи. Глибинний синтаксичний зв'язок є первинним.

Атомарні речення фіксують атомарні факти. Сукупність атомарних фактів творить уявлення про предмет; першим атомарним фактом є образ, виражений внутрішньою формою слова-протопредиката. Наприклад, *Гр-р-р* на позначення певного звіра (скажімо, ведмедя) виражає факт гарчання, є його символічним

¹ Рассел Б. Вступ // Л. Вітгенштайн. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження.— К., 1996.— С. 12.

² Потебня А. А. Мысль и язык.— К., 1993.— С. 102.

³ Вітгенштайн Л. Знач. праця.— К., 1996.— С. 26.

⁴ Там же.— С. 27.

образом. Наступні атомарні речення творять уявлення про звіра (сильний, волохатий і т. д.).

«Усі атомарні речення логічно незалежні одне від одного. Жодне атомарне речення не входить у жодне інше і не сумісне з жодним іншим. Отже, все, що стосується логічного висновку, має справу не з атомарними реченнями. Такі речення можна назвати молекулярними»⁵. Однак від ідентифікації до детермінації більше ніж один крок. «У реченні думку виповідають так, щоб її можна було досягнути чуттями»⁶. При відображенні мовним знаком об'єкта, факту творче начало мовної моделі світу визначене еквівалентністю чуттів у тканині думки. Першим кроком об'єктивації є поєднання предметів і фактів, наступним — пошук дійсного чи уявного взаємозв'язку між ними, який у свідомості людини визначає сутність світу. Ці два кроки формально репрезентовані молекулярними реченнями.

Очевидно, що функція поєднання перебуває у сфері сурядності (паратаксису). Сурядний зв'язок виникає внаслідок паратактичних відношень між синтаксичними компонентами. Введення надрядного терміна «паратаксис» дає змогу розмежувати сутність зв'язку і його граматичну експлікацію. Оскільки незалежність — абсолютна ознака (адже будь-який рівень залежності нівелює паратактичні відношення), то паратаксис утілений тільки в сурядному зв'язку. Сутність граматичної незалежності як ознаки компонента синтаксичної структури полягає в його самостійній синтаксичній функції. Самостійну синтаксичну функцію виявляють тільки предикативні утворення, тобто речення, які можуть входити чи не входити в складніші (поліпредикативні) структури. Отже, сурядний зв'язок — це вільне поєднання незалежних предикативних компонентів на основі паратактичних відношень; це зв'язок складних речень та їхніх дериватів — сурядних сполучень слів.

Українська граматики пов'язує сурядний зв'язок або з формою, ідентифікуючи його за умови наявності сурядних сполучників⁷, або з типом відношень між компонентами, не узалежнюючи сурядність від сполучниковості⁸. Правда, типологічно безсполучниковим сурядним реченням відводять «вузьку сферу» функціонування⁹. Зважаючи на те, що сурядні сполучники можуть виражати і деякі нерівноправні відношення¹⁰, абсолютизація ролі сполучників віддаляє нас від розуміння змісту синтаксичного зв'язку і сутності сурядності. Переоцінка ролі формалізованих сполучних засобів складного речення зумовлює його асиметричне трактування. Зокрема, проблема безсполучниковості виявляє невідповідність трактування складного речення через сполучники, а безсполучникові речення отримують статус формально невизначених або нереченневих конструкцій. Водночас історія сполучників засвідчує їхню роль засобу форми, але не самої форми складного речення, у творенні якої сполучники беруть участь як елементи, накладені вже на готове складне речення з відповідним рівнем

⁵ Рассел Б. Знач. праця.— С. 12–13.

⁶ Вітгенштайн Л. Знач. праця.— С. 29.

⁷ Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові.— К., 1969.— 155 с.; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда.— К., 1972.— С. 387–388; Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови.— К., 1991.— С. 196.

⁸ Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови.— К., 1961.— Ч. 2.— С. 190; Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис.— К., 1993.— С. 297; Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій.— 2-е вид., перероб.— Луцьк, 2004.— С. 215.

⁹ Вихованець І. Р. Знач. праця.— С. 304–306.

¹⁰ Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання.— К., 1994.— С. 599.

диференціації семантико-синтаксичних відношень, увиразнення яких визначає зміст і функцію сполучниковості.

Сполучникова концепція складного речення намагається втиснути його в прокрустове ложе синтаксичних аналітичних морфем (граматичних індексів, сполучників), що семантико-функціонально не здатні передати зміст зв'язку та послідовно експлікувати семантико-синтаксичні відношення. Від такого підходу страждає ціла низка синтаксичних концепцій, зокрема складного речення, зв'язку, моделі речення; він також зумовлює рівень аналізу, типологічні критерії і саму типологію складних речень.

Сурядний зв'язок як формальна ознака складних конструкцій, реалізуючи паратактичні відношення, виявляє їхній зміст — єднальне граматичне значення. Воно визначене природою елементарних молекулярних речень, для яких первинне об'єднання — мета і зміст зв'язку. Отже, сурядний зв'язок творить первинну форму молекулярних речень, яка експлікує єдність подій і фактів. Традиційно в концепції складного речення, що протиставляє сполучниковість безсполучниковості¹¹, сурядність протиставлена підрядності¹², однак підрядність не охоплює всіх різновидів підпорядкування (наприклад, відношень взаємозалежності); більш виправдано на першому типологічному рівні розмежовувати паратакисис і гіпотаксис, на наступному ж сурядність диференціюємо з дворядністю-підрядністю.

Така опозиція зумовлена відмінністю між змістом і функцією підрядного і дворядного зв'язку, оскільки перший формує сферу індикативних відношень, другий — сферу відношень детермінації. Підрядний зв'язок є містком між атомарними та молекулярними реченнями, між монопредикативністю і поліпредикативністю (пор. функцію залежних компонентів словосполучень та складно-підрядних речень). До безумовно поліпредикативних (а отже, молекулярних) належать складносурядні і складнодворядні речення. У системі поділу на атомарні й молекулярні речення розмежування відбувається не за типом зв'язку, а за його функцією. Підрядний протиставлений сурядному / дворядному, оскільки функція підрядного зв'язку індикативна, а структурна ніша — підрядні сполучення слів; сфера поліпредикативних конструкцій ґрунтується на дворядному і сурядному зв'язку, функція яких детермінативна та соціативна (єднальна) відповідно. Якщо дворядний виявлений повноцінно у сполученнях слів і сполученнях речень (предикативна пара і складнодворядне речення — наприклад, усіх різновидів відношень каузації), підрядний — у сполученнях слів та рефлексивно у сполученнях речень, то сурядний є зв'язком сполучень речень, більш обмежено функціонуючи у сполученнях слів — так званих однорідних (уживатимемо термін «однорядних») членах речення.

Усі ознаки сурядного зв'язку визначені його функцією об'єднання. Отже, сутністю сурядного зв'язку та його функцією є експлікація єднального значення — найузагальненішої семантики складних структур. Звідси сурядний зв'язок — це спосіб поєднання незалежних предикативних компонентів на основі паратактичних відношень для вираження єднального значення. З цього погляду, прогнозуючи типологічні різновиди сурядності, можна стверджувати, що семантика складносурядних речень не може вийти за межі єднальності; з іншого боку, усі модифікації значень сурядних конструкцій спиратимуться на єднальну семантику та репрезентуватимуть її типологічні варіанти.

¹¹ Грищенко А. П. Зазнач. праця. — С. 18–19.

¹² Там же.

Первинний зв'язок між фактами чи подіями виражає їхню онтологічну єдність: з усієї множини фактів і подій мовець вводить вибрані у спільний для них континуум. Базовий онтологічний компонент світу фактів і подій — час, інтерпретований граматикою через категорію темпоральності. Цілком природно, що фундаментальною ознакою єдності подій є спільний темпоральний континуум — таксис — порядок тривання співвідносних, тобто асоційованих мовцем дій. Очевидно, що таксис є основою та узагальненою формою будь-яких поліпредикативних одиниць зі співвідносними компонентами. В усіх випадках взаємодії складносурядних компонентів, які позначають події¹³, таксис буде виявлено самостійно (при домінуванні темпоральних відношень) чи синкретично (при накладанні відношень, наприклад, каузації). Отже, сфера функціонування як сполучникових, так і безсполучникових сурядних речень визначена первинною єднальною семантикою, експлікованою через таксисне поєднання дій.

Сурядний зв'язок лежить в основі двох типів конструкцій: складносурядних речень та сурядних сполучень слів. Сурядні сполучення слів (однорядні члени речення) репрезентують уніфіковану форму сурядного зв'язку, оскільки виражені непередикативними одиницями — дериватами паратактичних поліпредикативних утворень. Однак саме уніфікація способів і засобів реалізації сурядного зв'язку може дати поживний ґрунт для концептуальних узагальнень щодо його природи й типології.

Звернімося до аналізу сурядних сполучень слів. Оскільки компоненти сурядного зв'язку незалежні, їхні формальні ознаки не беруть участі у творенні сполучень слів. В основі зв'язку лежить семантико-функціональна єдність складників: *У саду росли яблуні, груші, сливи. У саду росли і яблуні, і груші, і сливи.* Як бачимо, у наведених прикладах сполучникові та безсполучникові форми і функціонально, і семантично тотожні. У прикладі *У саду росли то яблуні, то груші, то сливи* сполучник (*то*) не визначає зв'язку, а передає різновид сурядної семантики — розділове значення, яке звужує на наступному типологічному рівні узагальнене єднальне значення: при знятті розділових сполучників однорядна структура виражатиме власне єднальність (порядок). З цього погляду за характером сурядного зв'язку розділові відношення є модифікацією єднальних, сформованими на їхній основі. Немає достатніх підстав виокремлювати типологічний різновид розділовості поряд з єднальним і зіставно-протиставним як окремий тип.

Очевидно, що в основі такого зв'язку лежить функціонально-семантична однотипність (рівнорядність) компонентів, тобто здатність формувати ряд функціонально однотипних структур: *У саду росли яблуні, груші, сливи* (а не *кукурудза, евкаліпти, діти*). В основі поєднання ряду — спільна функція суб'єктів (S) та належність до спільного роду понять (тут — плодови дерева). Другу ознаку можемо ігнорувати, оскільки матимемо на увазі тільки логічно правильні структури, тобто умову, що $K_{is}=1$ (константа логіко-семантична). Таким чином, універсальну логіко-граматичну модель сурядного сполучення слів $P(S_1 + S_2 + + S_3 + S_n)$ (K_{is}) можна спростити до граматичної $P(S_1 + S_2 + S_3 + S_n)$, де P — спільний для суб'єктів предикат. Як бачимо, єдність сурядного сполучення граматично визначена зв'язком кожного елемента ряду (як і всього ряду) зі спільним валентним компонентом речення; сурядне сполучення слів є велантивним¹⁴, тобто закриває

¹³ Див.: Барчук В. Граматична темпоральність : Інтервал. Час. Таксис.— Івано-Франківськ, 2011.— С. 93–97.

¹⁴ Барчук В. Словотвірні особливості девербативів і валентна структура субстантивних синтаксем // Актуальні проблеми українського словотвору.— Івано-Франківськ, 2002.— С. 233–240.

валентну позицію вказаного компонента, який прогнозує не тільки зв'язок і семантико-синтаксичні відношення, а й логічну правильність структури.

Валентними щодо сурядних сполучень слів одиницями є члени речення, виражені дієсловом чи іменником у первинній синтаксичній функції — предиката (попередній приклад), суб'єкта чи об'єкта: *Погожий і теплий день приніс полегшення* — S (Attr₁ + Attr₂); *Він зустрів веселих і щасливих однокласників* — O (Attr₁ + Attr₂).

Визначальною при характеристиці сурядних сполучень постає синтаксична функція елементів структури, оскільки виявляє їхню належність до одного ряду (творює ряд та зміст ряду): єдність суб'єктів, об'єктів, обставин, означень. З іншого боку, категоріальне значення ряду (S, O, Adv, Attr) не впливає на вираження різновиду семантико-синтаксичних відношень у межах узагальненого єднального значення, властивого всьому сурядному сполученню (*Робітник сортував овочі і фрукти; Робітник сортував не тільки овочі, а й фрукти; Робітник сортував фрукти механічно і вручну; Робітник сортував фрукти не тільки механічно, а й вручну* і под.: P (O₁ + O₂); P (Adv₁ + Adv₂). Отже, сурядні сполучення слів — структурно-семантичний тип утворень, бо диференціація семантико-синтаксичних відношень цих конструкцій є наслідком реалізації певних структурних моделей. З погляду сутності сурядного зв'язку (поєднання незалежних (предикативних) компонентів) однорядні сполучення слів не можуть бути виражені предикатами, оскільки їхнє поєднання творить поліпредикативну структуру — складне сурядне речення.

Сурядні сполучення на основі єднального значення передають такі семантико-синтаксичні відношення: власне єднальні та єднально-порівняльні; ці відношення конкретизовані в значеннях перелічення, розділового та градаційного (власне єднальні) чи зіставно-протиставного або зіставного і протиставного (при достатніх засобах розмежування значень на рівні сполучень слів) (єднально-порівняльні). Як структурно-семантичний тип утворень сурядні сполучення можуть поділятися за ознакою відкритості / закритості структури: перелічувальні та розділові ґрунтуються на структурах відкритого ряду, градаційні, зіставні та протиставні — закритого.

Ще однією важливою синтаксичною ознакою сурядних конструкцій є наявність / відсутність граматичних індексів (сполучників). Як власне єднальні, так і єднально-порівняльні сурядні сполучення можуть бути сполучниковими і безсполучниковими: *У саду росли яблуні, груші, сливи. У саду росли і яблуні, і груші, і сливи. Він захоплювався не прозою — поезією. Він захоплювався не прозою, а поезією.*

Особливістю власне єднальних сполучень слів (на відміну від єднально-порівняльних) є їх здатність диференціювати значення через спеціалізовані індекси (семантичні сполучники) як розділове чи градаційне: *У саду росли то яблуні, то груші, то сливи* (групами, рядами). *У саду росли не тільки яблуні, а й груші.*

Отже, сурядні сполучення слів виявляють такі синтаксичні ознаки: загальне категоріальне значення, відкритість / закритість структури, форму зв'язку, сполучниковість / безсполучниковість, тип семантико-синтаксичних відношень.

Аналіз сурядних сполучень слів засвідчує два варіанти поєднання компонентів, або дві форми сурядного зв'язку: співвіднесення, кореляцію. Співвіднесення прогнозує власне єднальні відношення, кореляція — єднально-порівняльні. Сурядний зв'язок у типологічних різновидах відображає єдність форми і змісту

та функціонально-семантичну спеціалізацію засобів і способів вираження паратактичних відношень.

При характеристиці типів сурядного зв'язку на рівні сурядних сполучень слів варто мати на увазі, що диференційні засоби є обмеженими. Оскільки сурядний зв'язок поєднує незалежні з семантико-синтаксичного погляду структури — предикативні компоненти, формальне вираження зв'язку на рівні сполучень слів частково нівельоване не лише через відсутність основних формальних показників — присудків, а також усієї валентної присудкової групи. У сурядних сполученнях слів формально-граматична уніфікація засобів відбулася внаслідок деривації (стягнення) паратактичних поліпредикативних конструкцій. Зросли роль і функціональне навантаження семантико-граматичних і структурних засобів, особливо в безсполучникових сурядних сполученнях слів.

Співвіднесення — така форма сурядного зв'язку в сполученнях слів, що виражена функціонально-семантичною єдністю компонентів; функціонально-семантична єдність визначена спільним категоріальним значенням (спільною синтаксичною функцією) та належністю до певного роду понять (спільної лексико-семантичної групи). Наприклад: *яблуні, груші, сливи* — суб'єктне значення, конкретне поняття — плодові дерева. Загалом родову спільність понять як критерій розмежування типу зв'язку можемо ігнорувати, оскільки вона на формальну реалізацію моделі співвіднесення не впливає, а є необхідною ознакою синтаксичного рівня моделювання як логіко-семантична константа. Семантична відповідність — необхідна умова моделювання будь-яких синтаксичних одиниць; однак для формальної моделі визначальною є функціонально-синтаксична єдність складників.

Символічна модель співвіднесення передбачає вказівку на тип сурядного зв'язку та функцію компонента в реченні (при цьому його словоформне вираження можна не брати до уваги, оскільки морфологічні показники не залучені до творення зв'язку, а частиномовне значення виявлене як синтаксична функція), урахування засобів зв'язку та реалізацію структури (відкрита / замкнута). Наприклад: *Зелений безмежний степ лежав перед очима* — S (Attr₁ + Attr₂), *Він читає газети й журнали* — P (O₁ + й O₂), *Микола, Галина й Василь* — студенти — P (S₁ + S₂ + й S₃), *Він працював не лише натхненно, а й з радістю* — P [не лише Adv₁ + а й Adv₂], де Attr — означення, O — об'єкт, S — суб'єкт, Adv — обставина; й, не лише, а й — граматичні індекси (сполучники); () — відкритість структури сурядного сполучення; [] — закритість структури сурядного сполучення; + — зв'язок співвіднесення; P, S — валентні компоненти структури.

Індекси в сурядних сполученнях можуть бути спеціалізованими чи неспеціалізованими (облігаторними чи факультативними). Факультативні індекси не визначають типу сполучення, наприклад, *і (й)*, *і* можуть не братися до уваги, облігаторні визначають тип сполучення (напр., *не лише, а й* — градаційне). Варто зазначити, що сполучники можуть указувати на семантико-синтаксичні відношення тільки на останньому типологічному рівні, їхні різновиди функціонують у межах власне єднальних чи єднально-порівняльних відношень та відповідно у структурах зі зв'язком співвіднесення та кореляції.

При кореляції однофункціональність компонентів сурядного сполучення є обов'язковою, але не достатньою умовою виникнення зв'язку; функціональна однотипність повинна мати додаткову ознаку — форму порівняння. Кореляція — тип сурядного зв'язку в сполученнях слів, що виражений функціонально-семантичною єдністю компонентів у формі порівняння. Оскільки засоби вираження порівняння в сурядних сполученнях обмеженіші, ніж у сурядних речен-

нях через відсутність присудків, диференціація відношень на зіставні чи протиставні не завжди можлива, і вони узагальнені як зіставно-протиставні. Це зумовлено вагомішою роллю предикатів при кореляції, ніж при співвіднесенні в базових структурах — складних сурядних реченнях.

Основним засобом вираження порівняння при паратаксії є заперечення. Воно може бути антонімічним чи неантонімічним, граматичним (з експліцитним запереченням) чи смисловим (з імпліцитним запереченням). Граматична форма заперечення — прерогатива предиката, невласне предикатне вираження заперечення є обмеженим. Так, антонімічне порівняння типово представлене запереченням: *У деканаті чергували не хлопці, а дівчата. Студенти садили не яблуні, а груші* (моделі: $P[\text{neg } S_1 / a S_2]$; $P[\text{neg } O_1 / a O_2]$, де «/» — зв'язок кореляції). Ці конструкції є дериватами таких структур: *Хлопці не чергували в деканаті, У деканаті чергували дівчата; Студенти не садили яблунь, Студенти садили груші*.

Як бачимо, заперечення передає порівняння, а антонімічність представлена лексико-семантично (*яблуні / груші; хлопці / дівчата*). Антонімічне порівняння експлікує протиставлення. Якщо зняти лексико-семантичну опозицію, порівняння буде неантонімічним (*Не сумний, а сердитий прийшов Микола додому; Працювали не в городі, а на подвір'ї*), а конструкція виражатиме зіставні відношення: $S[\text{neg Attr}_1 / a \text{Attr}_2]$; $P[\text{neg Adv}_1 / a \text{Adv}_2]$.

Попередній приклад показує, що заперечення, яке стосується атрибута, наближає атрибут до предикативної функції (імплікує семантично складне речення). Однак цього може й не відбуватися: *Не чорне, а жовте курча знайшлося*. В усіх випадках уживання граматичного заперечення сполучник є недиференційованим (тобто зіставно-протиставним), а його вживання — факультативне. Пор.: *не хлопці / дівчата; не яблуні / груші; не в городі / на подвір'ї* і под. Протиставлення передають антонімічна, а зіставлення — неантонімічна кореляції.

Якщо заперечення не граматичне, а смислове (імпліцитне), тоді саме наявність зіставно-протиставного сполучника вказує на тип відношень, однак розмежувати зіставність чи протиставність складно: *Молодий, але бувалий, Іван мав авторитет у ровесників; Співає мати ніжно, але сумно* (моделі: $S[\text{Attr}_1 / \text{але } \text{Attr}_2]$; $P[\text{Adv}_1 / \text{але } \text{Adv}_2]$). Сполучник *але* не протиставний, а зіставний із семантикою допустовості і може бути замінений на сполучники *зате, однак*. Проте такі сурядні сполучення слів нечисленні. При нечітко вираженому семантичному запереченні (наприклад, *ніжно, але сумно*) зв'язок наближається до співвіднесення, а значення тяжіє від єднально-порівняльного до власне єднального: *Співає мати ніжно, сумно*.

Це не суперечить поділу сполучників за критерієм контрастності / неконтрастності зучення, що виникає між компонентами сурядної структури, на зіставні і протиставні¹⁵. Водночас слід зазначити, що сполучник є засобом, що доповнює, а не творить формально і семантично вже складену конструкцію зі зв'язком кореляції, який опертий на порівняльні відношення сурядних компонентів. Отже, з погляду формальної функції сурядні сполучники можна поділити на сполучники співвіднесення і сполучники кореляції.

Загальний аналіз типів зв'язку в сурядних сполученнях слів дає можливість зробити висновок про вибірковість стягнення паратактичних конструкцій. При співвіднесенні, як найзагальнішому, найпростішому типі сурядного (а відповідно будь-якого синтаксичного) зв'язку з мінімальною кількістю чинників (єдина

¹⁵ Див.: Городенська К. Сполучники української літературної мови.— К., 2010.— С. 58–64.

умова — функціонально-семантична єдність складників), процес деривації відбувся рівномірно і стягненню можуть підлягати всі паратактичні конструкції зі спільним для ряду валентним компонентом. Кореляція, вимагаючи вираження порівняльних відношень, на рівні сурядних сполучень слів представлена спорадично. При кореляції можемо ідентифікувати порівняльні відношення тільки при використанні основних, найтиповіших засобів зв'язку; в інших випадках вони нечіткі. Стягнення багатьох паратактичних конструкцій зі зв'язком кореляції до сурядних сполучень слів неможливе (пор.: *Селяни працюють у полі, Лісоруби працюють у лісі, Рибалки працюють у морі; Хтось захоплюється поезією, Хтось захоплюється драмою, Хтось захоплюється прозою і под.*).

Сурядний зв'язок на рівні сполучень речень має більшу кількість формальних модифікацій, очевидно, передає ширший спектр власне єднальної та єднально-порівняльної семантики й контамінацію синтаксичних відношень, зокрема й у напрямку до іншого типу молекулярних речень — складнодворядних (маємо на увазі синкретизм, наприклад, єднальної і каузальної семантики). Проте зазначені форми зв'язку, співвіднесення і кореляція, є основою їхньої побудови.

(Івано-Франківськ)

V. M. BARCHUK

PARATAXIS: TYPOLOGICAL ASPECT

In the article the grammatical features of parataxis are characterized. It is suggested that paratactic relations are realized in the paratactic connectivity of the two forms: corresponding and correlation. The typological types of parataxis are determined on the base of the structural, semantic, grammar functional properties of the uniform of the sentences.

Key words: parataxis, connectivity, corresponding, correlation, conjunction.

ОСОБЛИВОСТІ СЕГМЕНТУВАННЯ ДІАЛЕКТНОГО МОВЛЕННЯ: ЗВУКОВИЙ ТЕКСТ VS ХРЕСТОМАТІЯ _____

У статті описано специфіку сегментації діалектного тексту. Встановлено реальне членування спонтанного мовлення (що підтверджено даними акустичного аналізу) та його сприйняття аудиторіями під час слухового аналізу. Простежено особливості відтворення діалектної оповіді у друкованих збірниках діалектних текстів. Установлено відмінності між синтаксичним та паузальним членуванням тексту.

Ключові слова: діалектне мовлення, інтонація, фраза, синтагма, термінальний тон, пауза.

Дослідження діалектних особливостей будь-якої мови починають із записів говіркового мовлення, які пізніше представляють як затранскрибовані тексти або словники та описують відповідно до мети й завдань конкретних студій. Нині відомо понад 80 хрестоматій і збірників із вміщеними українськими діалектними текстами (див. інформацію на сайті Інституту української мови НАН України — num.nas.gov.ua).

Справедливо вважається, що такі праці є надійним підґрунтям для подальших досліджень. Доброю традицією стало унаочнення збірників текстів дисками зі звуковими файлами, які частково дублюють надруковані оповіді або доповнюють їх новим матеріалом. Жодним чином не применшуючи значущості всіх надрукованих і рукописних (як додатки до дисертацій) текстів зазначимо лише, що найчастіше затранскрибовані монологи, на жаль, не відтворюють реального мовлення діалектоносія, а є більшою або меншою мірою відредагованими варіантами діалектного мовлення. Ми мали нагоду переконатися в цьому, добираючи матеріал для експериментально-фонетичного дослідження інтонації діалектного мовлення. Чи не найбільше неточностей та різночитань спостерігаємо під час сегментування діалектного тексту.

Проблема членування усного мовлення багатоаспектна, оскільки стосується кількох різнорівневих питань: по-перше, йдеться про слухове сприйняття оповіді, по-друге, про членування звукового файлу за допомогою спеціальних програм для опрацювання усних текстів з урахуванням паузального й мелодичного компонентів інтонації, по-третє, про співвідношення суб'єктивного (слухового) й об'єктивного (інструментального) різновидів сегментації та випрацювання алгоритму автоматичного сегментування усного тексту.

Експериментально-фонетичні дослідження на матеріалі різних мов засвідчили, що аналіз зовнішньої структури тексту, зокрема характеру членування / зв'язності та виділення ключових слів — один з найважливіших етапів сприйняття усного мовлення. Р. К. Потапова вважає, що сегментування спонтанного

тексту є не лише важливою проблемою мовознавчих студій, а й «на сьогодні становить окрему лінгвістичну дисципліну, адже має окремий об'єкт дослідження — різнорівневі мовленнєві сегменти, а також свій предмет аналізу — ознаки виділених і описуваних сегментів як сукупність елементів зв'язного усного мовлення, а також структуру сегментів як сукупність зв'язків між елементами цієї системи»¹. Ми кваліфікуємо сегментування як один із напрямків лінгвістичного аналізу усного тексту та вважаємо, що способи, види членування, характеристика його окремих складників важливі для розуміння специфіки когнітивних (мовленнєво-мисленнєвих) процесів через їхню реалізацію у сфері комунікації.

Під час дослідження говірок сегментування набуває надзвичайної ваги, адже найважливіша риса діалектного мовлення — непідготовленість, породження висловлення без попереднього обдумування, «формування думки одночасно з її мовленнєвим вираженням»². Зрозуміло, що однією з головних ознак реалізації такого тексту є його особливе інтонаційне оформлення.

Переглядаючи затранскрибовані діалектні тексти та працюючи з поданими до них аудіозаписами, спостерігаємо випадки невідповідності реального членування мовлення (підтвердженого інструментальним аналізом) і суб'єктивного, відображеного у хрестоматіях.

У проаналізованих збірниках фіксуємо кілька форм представлення матеріалу: 1) записи подано за традиційною в українському мовознавстві фонетичною транскрипцією; 2) укладачі пропонують транслітерацію текстів засобами сучасної української графіки (буквений запис і розділові знаки) при максимальному збереженні говіркових відмінностей; 3) розповіді діалектоносіїв відтворено фонетичною транскрипцією, а членування текстів передано за допомогою розділових знаків; 4) паралельне відтворення двох варіантів розповіді — затранскрибований і записаний за допомогою засобів української графіки.

Безперечно, сегментування розповіді за допомогою розділових знаків спрощує сприйняття, оскільки надає текстам звичного для читача формату. Водночас таке членування унеможливує відтворення семантичної, прагматичної та експресивної організації діалектного тексту, бо головна функція розділових знаків — відображення насамперед синтаксичної структури фрази.

Для розв'язання низки наукових завдань прийнятнішим вважається запис із фіксацією пауз. Традиційно в передмовях до збірників зазначають, що «коротка пауза в середині фрази між окремими цілісними відрізками мовлення, а також коротка пауза, яка виникла внаслідок перериву мовлення, промовчування і под., передається однією скісною лінією (/), а довга пауза в кінці фрази — двома такими лініями (//)»³. Отже, йдеться про поєднання двох різних характеристик паузального членування — власне акустичної (що стосується тривалості пауз: довга — коротка) і функційної (що пов'язана з місцем реалізації паузи та її значенням: пауза в кінці фрази — в середині фрази). Водночас це суперечить особливостям сегментування діалектного мовлення, яке суттєво відрізняється від членування попередньо підготовленого, відредагованого тексту. Зокрема, результати експериментально-фонетичного (слухового й інструментального) аналізу не підтверджують чіткої кореляції між тривалістю паузи та її місцем у тексті. Спостережено, що міжсинтагмові паузи й особливо паузи вагання можуть істотно перевищувати за часовим показником міжфразову паузу.

¹ Потапова Р. К. Теоретические и прикладные аспекты речевой сегментологии // Проблемы фонетики II: Сб. ст. / Отв. ред. Л. Л. Касаткин. — М., 1995. — С. 10.

² Долинин К. А. Стилистика французского языка. — М., 1987. — С. 243.

³ Говори української мови : Зб. текстів / Відп. ред. Т. В. Назарова. — К., 1977. — С. 12.

Укладачі хрестоматій усі міжфразові паузи кваліфікують як довгі, тоді як часто ні слуховий, ні інструментальний аналіз не підтверджує цього (див. табл. 1).

Таблиця 1

Членування фрази в діалектному мовленні	
Приклади членування фраз у хрестоматіях	Членування фраз за результатами комп'ютерного аналізу
// ну і тог'ди вже до... / до в'ін'ц'у 'йї'демо / 'йї'демо 'фурам'і / моло'дуйу ве'зут 'пару кон' еле'тан'ко в шел'есту'ни вб'рани / вб'рани 'кон'і / бе'рез'інойу ву'с' у'чеп'яни йак на кл'е'чан'йіе / на з'ел'они св'йонтк'і / о // ⁴	// ну і тог'ди вже до-о / дов'ін'ц'у 'йї'демо / 'йї'демо /е – 349/ 'фурам'і /535/ моло'дуйу ве'зут 'пару кон' еле'тан'ко в шел'есту'ни вб'рани /245/ бе'рез'інойу ву'с' у'чеп'яни йак /х – 315/ на кл'е'чан'йіе на з'ел'они св'йонтк'і /550/ о /85/
// ну і хто зна / отак йа і п'іш'ла / п'росто по'мамину / 'мама ска'зала шо і'ди / бат'ки 'його ха'рош'і / 'бат'ка не бу'ло / ў 'його 'мати / і ў'сад'ба / ў 'церква б'лиз'ко / і йди 'зам'іж // і так йа ў п'іш'ла / / ⁵	// ну ну хто і зна /322/ отак йа і п'іш'ла /752/ п'росто по'мамину / 'мама ска'зала шо /472/ і'ди /е – 881/ бат'ки 'його ха'рош'і / 'бат'ка не бу'ло ў 'його 'мати /516/ і ў'сад'ба ў 'церква б'лиз'ко і йди 'зам'іж /51/ і так йа ў п'іш'ла /730/
// 'пр'адка / 'вилка там / ш'пул'ка / і о'це си'диш і пр'а'деш ниточку то'нен'ку / о'це з п'л'оскони пол'от'но 'дуже 'гарне" // ⁶	// 'пр'адка 'вилка там /330/ пу ш'пул'ка /399/ і о'це си'диш і /279/ пр'а'деш ниточку то'нен'ку /469/ о'це з п'л'оскони /551/ пол'от'но 'дуже 'гарне" /140/

Таким чином, абсолютна тривалість паузи не завжди може бути демаркаційною ознакою розмежування синтагми / фрази.

Як відомо, в українському кодифікованому усному мовленні інтонаційними параметрами кінця фрази, крім тривалої темпоральної паузи (з перервою у фонації), вважають кінцеве зниження частоти основного тону з реалізацією термінального тону в низькій зоні, широкий інтервал тону через паузу та уповільнення темпу вимовляння останньої синтагми, максимальну тривалість останнього наголошеного складу⁷. За наявності таких інтонаційних параметрів у діалектному тексті (див. рис. 1) слухач-експериментатор без особливих труднощів визначає міжфразовий стик.

Однак у спонтанному діалектному мовленні однозначні, чіткі інтонаційні параметри кінця фрази трапляються не завжди. Виявлено, що аудитори по-різному кваліфікують межу фраз у дуже довгих мовленнєвих сегментах, там, де міжфразова пауза коротка або середня, а остання синтагма має виразний висхідний контур або термінальний тон зафіксовано в середній зоні без яскраво вираженого протиставлення з початком наступного висловлення. У таких випадках можливе подвійне трактування межі мовленнєвих сегментів: одні аудитори орієнтуються на просодичні характеристики та не фіксують фразоподілу, інші — на синтаксичні характеристики й відносну смислову завершеність фрагмента й відповідно констатують міжфразовий стик. Так, у хрестоматії визначено між-

⁴ Аркушин Г. Л. Голоси з Підляшшя: Тексти. — Луцьк, 2007. — С. 424.

⁵ Говори української мови. — С. 468.

⁶ Говірки Західної Полтавщини: 36. діалект. текстів / Упоряд. Г. І. Мартинова. — Черкаси, 2012. — С. 168.

⁷ Див.: Багмут А. Й. Семантика і інтонація в українській мові. — К., 1991. — С. 25; Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація спонтанного мовлення. — К., 1985. — С. 66; Борисюк І. В. Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення. — К., 1990. — С. 90; Типологія інтонації мовлення / Відп. ред. А. Й. Багмут. — К., 1977. — С. 49–54.

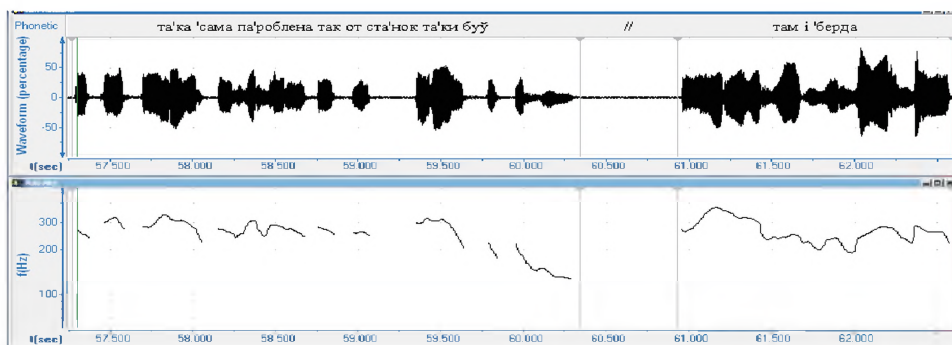

Рис. 1. Фрагмент мовлення / та'ка 'сама па'роблена так от ста'нок та'ки бу' // там і 'берда /

фразовий шов між сегментами мовлення / та'д'і'шит' са'рочку / і спа'д'ниц'у / і 'кохту / и 'хустку // ўсе / ўсе з ад'ного палат'на /⁸, тоді як під час експериментального слухового аналізу троє з п'яти аудиторів позначили в цьому місці між-синтагмовий шов, що підтверджують і результати інструментального аналізу (див. рис. 2).

В одному й тому ж тексті по-різному встановлюють межу між окремими сегментами мовлення у випадках фіксації нетемпоральної паузи (фізичним корелятом якої є не припинення звучання на деякий час і падіння рівня інтенсивності до нуля, а різка зміна частоти основного тону, темпу, інтенсивності сигналу⁹) та паузи вагання.

Очевидно, під час відтворення діалектного тексту в хрестоматії важливим критерієм класифікування паузи як міжфразової є насамперед логіко-семантичні зв'язки в тексті та відносна смислова завершеність окремих фрагментів мовлення, тоді як інтонаційні параметри є лише додатковим маркером сегментування.

Членування усного тексту на синтагми — загальновизнаний спосіб сегментації усного кодифікованого мовлення, що залежить передусім від змістової єдності сполучуваних елементів, водночас саме інтонаційне об'єднання дає змогу слухачеві сприймати їхню значеннєву цілісність.

Синтагму розуміють як «ритмо-інтонаційну єдність, мовленнєвий такт, що складається з одного чи кількох слів, об'єднаних у смисловому та інтонаційному відношенні. Синтагма створюється мелодикою, наголосом, темпом і паузою. Вона збігається з видихальною групою, тобто відрізком мовленнєвого ланцюжка, який вимовляється одним напором видихуваного повітря без пауз»¹⁰. Однак таке визначення стосується насамперед мовлення підготовленого або виголошеного з опорою на написаний текст, де спостерігаємо чітке членування тексту відповідно до встановлених правил і норм сегментування, а самі синтагми є відносно завершеними щодо змісту й синтаксичної організації одиницями.

Діалектне мовлення з огляду на свої основні характеристики — спонтанність і непідготовленість — недостатньо структуроване, межі окремих мовних елементів часто нечіткі, розмиті, тому такий текст можемо схарактеризувати як послідовність сегментів, «групування яких у синтаксично самостійні одиниці формально не виражене»¹¹.

⁸ Говори української мови. — С. 141.

⁹ Цеплитис Л. К. Анализ речевой интонации. — Рига, 1974. — С. 67.

¹⁰ Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русавівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. — 3-тє вид. — К., 2004. — С. 590–591.

¹¹ Бубнова Г. И. Лингвистическая специфика устной монологической речи // Система языка и перевод. — М., 1983. — С. 5.

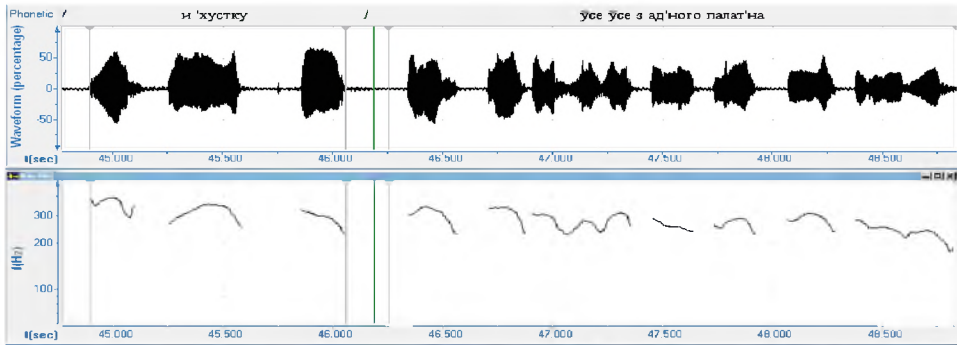

Рис. 2. Фрагмент мовлення /и 'хустку // ўсе ўсе з ад'ного палат'на /

Отже, спонтанність, яка виявляється в породженні тексту в момент говоріння, одночасності мисленнєво-мовленнєвих процесів, коли мовець не має достатньо ні часу, ні можливості для попереднього докладного обмірковування думки, зумовлює наявність у логіко-семантичній структурі діалектного монологу помилок, обмовок, самовиправлень, еліптичних конструкцій, перебудову щойно висловленої думки, невинного багатослів'я, не досить чітких синтаксичних конструкцій, появу чималої кількості слів-зв'язок, повторів, конструкцій-кліше, слів-паразитів, надмірної кількості вигуків, вагання під час пошуку потрібного слова. Брак часу для обдумування спричиняє, з одного боку, тривіальне (невигадливе) оформлення фрази, примітивізм та клішованість мовлення¹², часто заважає знайти найоптимальнішу, відшліфовану форму висловлення. З другого боку, вибір мовленнєвих засобів полегшують процеси високої автоматизації застосування лексичних, граматичних і фонетичних засобів¹³.

Щодо усного спонтанного тексту досі не маємо загальноприйнятого терміна на позначення одиниці сегментування. Серед запропонованих понять найчастіше трапляються такі: «мовленнєвий блок», «міжпаузальна група», «конструктивно-синтаксична одиниця», «мовленнєвий такт», «фонетичне слово», «ритмічна структура», «ритмогрупа», «акцентна одиниця». Водночас у більшості досліджень науковці, обираючи новий термін для окреслення реального відрізка мовлення, не відмовляються від терміна *синтагма*, а вживають його паралельно з обраним поняттям. Пошук нового позначення пов'язаний насамперед з розумінням синтагми як «фонетичної єдності, що становить єдине змістове ціле у процесі мовлення-думки»¹⁴, тобто одиниці, що відзначається смисловою й синтаксичною цілісністю, а членування тексту на синтагми узгоджується передусім із синтаксичним членуванням¹⁵.

У діалектному мовленні не всі мовленнєві відрізки можемо співвіднести з синтаксичними одиницями (реченням, словосполученням) і схарактеризувати як змістово завершені через наявність гезитаційних явищ, що руйнують фонетичну єдність, у «змістовому цілому» з'являються невинні граматикою чи семантикою тексту тривалі паузи, різкі зміни частоти основного тону. Це стосується уривків з еліптичними конструкціями, повторами, паузами вагання

¹² Яковлева Э. Б. Специфика сегментации спонтанной речи и коммуникативная значимость гезитаций // Теория и практика речевой коммуникации : Тез. докл.— М., 2004.— С. 161.

¹³ Девкин В. Д. Немецкая разговорная речь.— М., 1979.— С. 15.

¹⁴ Щерба Л. В. Фонетика французского языка.— М., 1963.— С. 87.

¹⁵ Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ю. Н. Караулов.— М., 1997.— С. 469.

тощо. Такі елементи в діалектних хрестоматіях часто пропускають, не фіксують (див. попередні й наступні приклади). Так само складно кваліфікувати як традиційну синтагму однослівні сегменти зі службовими слова (*і, а, от, так, ось, ну*) та дуже довгі конструкції, що іноді містять кілька частин складного речення або кілька окремих простих речень:

/ та й вже сиділа там сиділа по'тому вже накл'али там 'йісти на стіл во'ни го'рілку при'несли та й зач'ели гув'орити /; / йой так ме'ні с'туді так йа сі перевер'тайу на о'ден бік на д'ругий бік так йа сі купайу в 'тому 'житі /; / а'би так йа сі в цім 'житі купайус' а'би так х'лопец' до 'мене прис'тав а'би так ме'не л'убив йак йа до 'цего 'жита сі ту'л'ейу /; / йа ле'жала в 'лікарні з ру'кою син то ле'жав на туберку'л'оз в лі'карні а о'дин си'нок 'дома страж'дав 'коло в'с'ойі госпо'дарки /; / йак і 'нині наш ук'раїїнец' пі'де слу'жити в 'армію послужит дес' там на 'Дал'н'ем Вос'ток'е при'ходить та й вже тут ну ні'хто не поні'маю ні'как не мо вже 'мамі го'ворит то /¹⁶.

Водночас розв'язати складну проблему вибору й потрактування одиниці усного мовлення може розуміння синтагм як семантично значущих і акустично відокремлених блоків, пов'язаних між собою вільним (із семантичного та синтаксичного боку) зв'язком при переривчастому, розірваному мовленні або ж тісним зв'язком — при плинному, логічному усному мовленні¹⁷. При цьому єдиним надійним сигналом сегментації спонтанного тексту є пауза, а реальною одиницею членування стає відрізок звукового мовлення, обмежений з двох боків паузами.

Відзначимо виявлені типові неточності сегментування фрази на синтагми у хрестоматіях діалектного мовлення.

Трапляються випадки зміщення міжсинтагмового шва: наприклад, у фрагменті *си'д'іли ми / йак то од'но в'рем'я п'иш'ли ми в ш'колу* /¹⁸ межа позначена після слова *ми*, а у звуковому файлі фіксуємо нетемпоральну паузу після слова *як-то*, див. інтонограму аналізованого фрагмента мовлення, що демонструє зміну ЧОТ у слові *одно* (виділений сегмент на рис. 3).

Об'єктивно не підтверджений міжсинтагмовий шов (і відповідно коротку паузу) часто встановлюють на межі окремих синтаксичних одиниць (однорідних членів речення, вставних і вставлених конструкцій, двох частин складного речення), дублюючи в такий спосіб розділові знаки: *'Ол'га 'Йаковна / з'найу 'точно /¹⁹; так вун 'думає / що це до'лж'но помог'т'і / от / о'н на ху'доб'і сп'робує / на чоло'в'іку сп'робує / а'га / помог'ло /²⁰*, водночас ні слуховий, ні інструментальний аналіз звукових файлів не дає об'єктивних підстав позначати ці межі (див. інтонограми на рис. 4, 5).

Очевидно, таке членування ґрунтується насамперед на врахуванні смислових зв'язків у монологіях та орієнтацію укладачів хрестоматій на знання про основи сегментування писаного тексту. Адже відомо, що в кодифікованому усному мовленні (зокрема під час читання й виголошення підготовлених виступів) існує взаємозв'язок між синтаксичним і фонетичним членуванням. Однак важливо пам'ятати, що діалектне мовлення — це явище спонтанне і його граматики в широкому розумінні суттєво відрізняється від граматики писаного тексту. У спонтанних оповідях унаслідок одночасності й синхронності процесів обдуму-

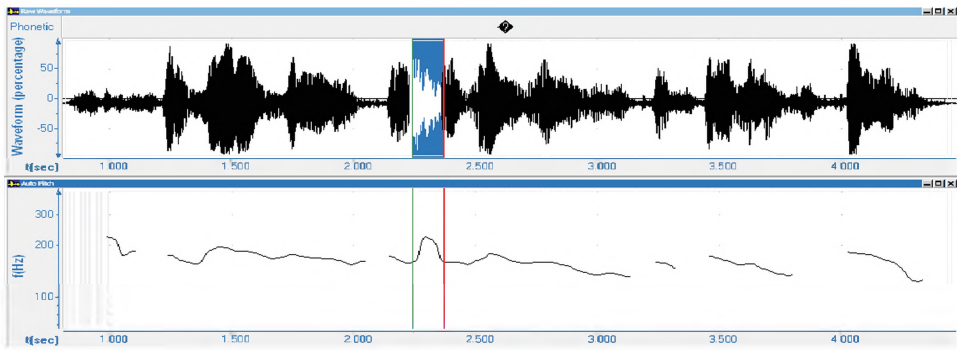
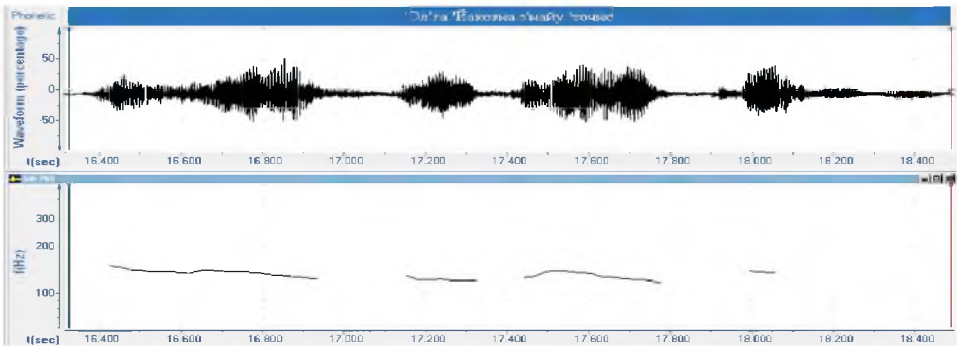
¹⁶ Представлено уривки із записів Українського діалектного фонофонду, що зберігається в Інституті української мови НАН України.

¹⁷ Багмут А. Й. Семантика і інтонація в українській мові. — С. 97.

¹⁸ Говірки Черкащини : 36. діалект. текстів / Упоряд. Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. — Черкаси, 2013. — С. 432.

¹⁹ Там же. — С. 432.

²⁰ Говірки Чорнобильської зони : Тексти / Упоряд.: П. Ю. Гриценко та ін. — К., 1996. — С. 297–298.

Рис. 3. Фрагмент мовлення *си́д'їли ми / їак то од'но в'ре́м'я п'їш'ли ми в ш'колу /*Рис. 4. Фрагмент мовлення *'Ол'га 'Іаковна з'найу 'точно*

вання, планування й продукування мовлення кореляція зміст — форма часто порушується, окремі сегменти мовлення не пов'язані чіткими формально-граматичними зв'язками (межі фраз / синтагм «розмиті», їхнє просодичне оформлення не має чітких делімітативних ознак).

Особливе питання відтворення реального звукового мовлення на письмі — ігнорування пауз вагання. Укладачі збірників діалектних текстів або замінюють паузу вагання позначкою граматичної паузи, або не фіксують її взагалі (пор., інформацію з табл. 2 і 1).

Таблиця 2

Паузальне членування фрази в діалектному мовленні	
Паузальне членування фраз, зафіксоване у хрестоматіях	Паузальне членування фраз за результатами комп'ютерного аналізу
<i>і тогди́ нас в'їпрау'їейут у се'нло с кола'ч'єми про'сети' на благослове'нство //</i> ²¹	<i>і тогди́ нас в'їпра /а – 313/ прау'їейут у се'нло /2,0866/ с кола'ч'єми /106/ про'сети' на благослове'нство /885/</i>
<i>Ў т'рици́т' т'рет'їм 'роц'ї була ше 'тато і 'мама / і 'нас дв'ї / було / і це'во / і ше сест'ра була 'ма... / 'татова / 'татова сест'ра була 'коло 'нас //</i> ²²	<i>Ў т'рици́т' т'рет'їм 'роц'ї була ше /553/ тат /е – 351/ 'тато і 'мама /795/ і /433/ 'нас /628/ дв'ї /535/ було /799/ і-і це'во /1,392/ і ше сест'ра була /е – 833/ 'мам /е – 245/ 'татова /180/ 'татова сест'ра була 'коло 'нас /362/</i>

Питання природи й функціонування явищ гезитації дуже складне й потребує щонайменше окремої розвідки. Доведено, що під час породження тексту зазна-

²¹ Говори української мови. — С. 317.

²² «Палає пам'яті свіча. Вогонь не згас»: Хрестоматія діалект. текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І. В. Гороф'янюк. — Вінниця, 2014. — С. 14.

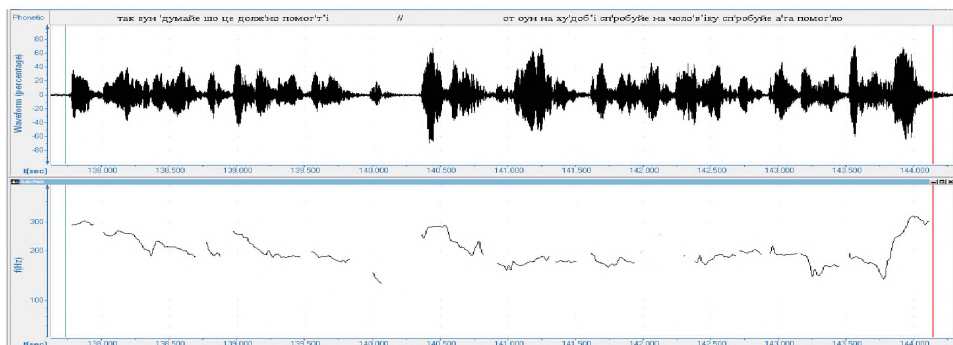

Рис. 5. Фрагмент мовлення *так вун думайє шо це долж'но помог'т'ї / от о'н на ху'доб'ї сп'робуйє на чолов'їку сп'робуйє а'га помог'ло*

чені паузи виконують низку функцій: комунікативну (забезпечують канал зв'язку між співрозмовниками); планування (пауза вагання дає мовцю час для прийняття рішень семантичного та змістового характеру, сприяє формуванню синтаксичного каркасу висловлення); відновлення якості мовлення; фатичну (контактовстановлювальну); маскування мовленнєвих труднощів та збентеження, що вони спричиняють; ритмоутворювальну. Під час сприйняття інформації паузи вагання забезпечують зв'язок між окремими частинами висловлення; надають додатковий час для усвідомлення почутого; маркують нові тематичні фрагменти дискурсу; сприяють концентрації уваги на важливому елементі повідомлюваного тощо²³.

В експериментально-фонетичних дослідженнях спонтанного мовлення неодноразово відзначалося, що ігнорування явищ гезитації загалом і пауз вагання зокрема або їхня заміна на граматичні паузи порушують ефективність мовленнєвої комунікації. Наголошуємо на тому, що пауза вагання — асемантичний сегмент, який, з одного боку, може змінити або навіть зруйнувати граматичну систему, а з другого, — забезпечує комунікативну дієвість спонтанного тексту.

Розуміючи значущість зібрань діалектних текстів, вважаємо, що під час роботи з підготовки таких видань до друку потрібно уникати низки давніх штамів. Ідеться, зокрема, про змішування акустичних і функційних характеристик пауз. У передмові до збірників варто визначити обраний принцип сегментування усного мовлення — *логіко-семантичний* з опорою насамперед на змістовий чинник, або власне *інтонаційний* — з орієнтацією на реальне паузальне членування текстів.

Важливою умовою представлення реального діалектного тексту є відмова від орієнтації на кодифіковану літературну норму, зокрема редагування усного тексту за зразками писемного тексту. Уважаємо, що такий підхід не лише покращить якість видань діалектних текстів, але й уможливить використання хрестоматій для розв'язання низки наукових проблем, які досі не потрапляли в поле зору діалектологів. Маємо на увазі, зокрема, аналіз комунікативних і когнітивних аспектів діалектного мовлення, мовленнєвої поведінки діалектоносія, стратегій і тактик діалектного мовлення, впливу на структуру діалектного дискурсу екстра- та соціолінгвальних чинників тощо.

Отже, допомогти уникнути чималої кількості помилок, неточностей у відтворенні реального діалектного тексту може використання спеціальних програм для аналізу звукових файлів, наприклад Speech Analyzer та Sound Forge. Ці прог-

²³ *Александрова О. А. Речекоммуникативный статус паузы колебания : Дисс. ... канд. филол. наук. — Великий Новгород, 2004. — С. 21–22.*

рами можна безкоштовно встановити на комп'ютері; вони нескладні навіть для тих, хто ніколи не проводив експериментально-фонетичних досліджень. Водночас такі програми дають змогу не лише кілька разів прослуховувати один і той самий виділений сегмент, але й бачити наочне відтворення звукового мовлення на графіках, що демонструють зміни всіх інтонаційних параметрів усного мовлення.

N. S. VERBYCH

FEATURES THE SEGMENTATION OF DIALECTAL SPEECH: SOUND TEXT VS READING-BOOK

The article focuses on the features of segmentation of the oral spontaneous speech. This study shows the difference between real sound file and his fixing in the reading-book of the dialectal speech. Much attention is given to the difference between a punctuation and real articulation of broadcasting. Special attention was paid to the elliptic construction, reiteration, hesitation pauses. The need is stressed to employ the special programs for the analysis of the verbal broadcasting.

Key words: dialectal speech, intonation, phrase, syntagma, terminal tone, pause.

МІЖМОВНІ ВІДПОВІДНИКИ В ЕЛЕКТРОННОМУ АНГЛІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКУ З ЕНЕРГОМАШИНОБУДУВАННЯ

У статті йдеться про впорядкування міжмовних відповідників у електронному словнику з енергетичного машинобудування. Проаналізовано семантичні та граматичні труднощі вибору українського еквівалента до англійських термінів, розглянуто когнітивну модель опрацювання перекладачем вихідних текстів і вибору варіантів перекладу термінів та запропоновано принципи подання відповідників у електронному словнику.

Ключові слова: комп'ютерна лексикографія, електронний словник, термін, перекладний еквівалент, когнітивна модель перекладу, галузева лексика.

Репрезентація відповідностей між питомим та іншомовним термінами є однією з ключових проблем укладання перекладного словника, зокрема технічного. До основних причин виникнення багатоваріантності перекладу терміна науковці¹ зараховують *об'єктивні* (особливості поділу об'єктивної реальності різними мовами, зокрема технічної сфери; неусталений характер термінології багатьох галузей науки і техніки; постійний розвиток наукової думки; обмеження паперових словників за обсягом подання лексикографічної інформації про вхідну одиницю; неможливість поєднання різних за типом і змістом лексикографічних параметрів у традиційних словниках) та *суб'єктивні чинники* (недостатня робота з упорядкування термінології та укладання спеціальних словників; слабка співпраця з міжнародного упорядкування термінології; відсутність співпраці між лінгвістами, укладачами термінологічних стандартів та укладачами галузевих словників).

Як вважають провідні термінографи², подання можливих відповідників без тлумачень і пояснень щодо їх уживання в певній сфері є одним з істотних недоліків перекладних словників. У зв'язку з цим, на нашу думку, слід переглянути деякі принципи лексикографічного опрацювання перекладних еквівалентів, ґрунтуючись на досягненнях не лише термінографії, а й перекладознавства, термінознавства та комп'ютерної лексикографії. Проблему міжмовної відповідності лексичних одиниць та їхню репрезентацію частково розглянуто

¹ *Гринев-Гриневич С. В.* Введение в терминологию : Как просто и легко составит словарь.— М., 2009.— 224 с.; *Кудашев И. С.* Проектирование переводческих словарей специальной лексики.— Хельсинки, 2007.— 444 с.; *Шуневич Б. І.* Проблеми укладання нових словників нормалізованих терміносистем (на прикладі пожежної термінології) // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка.— Житомир, 2009.— Вип. 45.— С. 138–142.

² *Берков В. П.* Слово в двуязычном словаре.— Таллинн, 1977.— 140 с.; *Гринев-Гриневич С. В.* Зазнач. праця; *Кудашев И. С.* Зазнач. праця.

в працях лексикографів (Ю. Д. Апресян, В. П. Берков, В. Г. Гак), термінографів (Б. І. Шуневич, С. В. Гриньов, Д. В. Степанова, С. І. Кудашев), спеціалістів у галузі перекладу (В. Н. Комісаров, Я. І. Рецкер, В. Ф. Сисоєва, В. І. Карaban), а також укладачів посібників з теорії та практики перекладу (І. І. Пирог, Н. В. Марченко, О. Коренєва). Основними пропозиціями щодо розв'язання досліджуваної проблеми є: 1) використання еквівалентів описуваної галузі³; 2) подання еквівалентів через крапку з комою та за допомогою цифр⁴; 3) додавання спеціальних контекстів до вхідного терміна⁵; 4) розкриття семантичної структури реєстрового слова шляхом детального опису кожного його значення⁶.

Запропоновані ідеї щодо лексикографічного упорядкування перекладних еквівалентів є, безумовно, ефективними, але для прийняття остаточного перекладацького рішення не завжди достатньо одного лише тлумачення та переліку еквівалентів до термінів мови-оригіналу. На думку вчених, перекладача також цікавлять граматичні, синтаксичні та стилістичні особливості іншомовного терміна⁷. Проте не кожний словник, зокрема «паперовий», може задовольнити потреби користувача. Цю проблему, на нашу думку, значною мірою допоможе розв'язати електронний словник. Незважаючи на наукові досягнення в галузі електронної термінографії (С. Жуковський, Б. Ридар, А. В. Кувшинова, А. В. Русакова, Н. А. Сивакова⁸), проблема подання в електронному перекладному галузевому словнику міжмовних еквівалентів до терміна мови-оригіналу, враховуючи його семантичні синтаксичні та граматичні особливості, залишається досі нерозв'язаною. Саме це зумовлює актуальність нашої розвідки.

Вироблення принципів електронного лексикографічного опису варіантних відповідників має ґрунтуватися на комплексному застосуванні теоретичних засад зіставного перекладознавства, традиційної, а також комп'ютерної лексикографії. Мета нашої розвідки — запропонувати способи подання термінологічних еквівалентів у електронному галузевому словнику для перекладачів, які працюють у галузі машинобудування, що передбачає розв'язання таких завдань: 1) провести зіставний аналіз англійських та українських термінів енергетич-

³ Гринев-Гриневич С. В. Зазнач. праця; Кудашев И. С. Зазнач. праця; Марченко Н. В. Методичні матеріали щодо забезпечення самостійної роботи студентів з дисципліни «Теорія та практика перекладу з першої іноземної мови галузевого спрямування (німецька мова)» (для бакалаврів).— К., 2008.— 62 с.

⁴ Шуневич Б. І. Зазнач. праця.

⁵ Марченко Н. В. Зазнач. праця; Сисоєва В. Ф. Відповідність іменників-термінів в оригіналі та українському перекладі на матеріалі англомовного наукового тексту.— http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2010/Philologia/63006.doc.htm.

⁶ Берков В. П. Зазнач. праця.

⁷ Кудашев И. С. Зазнач. праця.— С. 147.

⁸ Жуковський С. Деякі проблеми перекладу українських термінів будівництва й архітектури у двомовному словнику // Проблеми української термінології : Зб. наук. праць. — Л., 2008. — С. 56–58; Ридар Б. Структура українсько-англійського словника з радіоелектроніки // Там же. — Л., 2014. — С. 26–31; Кувшинова А. В. Английская терминология текстильного дела и ее лексикографическая разработка : Дис. ... канд. филол. наук. — Иваново, 2008. — 199 с.; Русакова А. В. Лингвистическая модель двуязычного электронного текстоориентированного словаря юридических терминов : На материале Конституции Российской Федерации, Конституции Французской Республики и Конвенции о защите прав человека и основных свобод : Дис. ... канд. филол. наук. — Тюмень, 2008. — 198 с.; Сивакова Н. А. Лексикографическое описание английских и русских фитонимов в электронном глоссарии : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Тюмень, 2004. — 28 с.

ного машинобудування; 2) прокоментувати етапи перекладу та когнітивні процеси, пов'язані з ними; 3) проаналізувати типи перекладних еквівалентів та їх лексикографічну репрезентацію; 4) розробити структуру й визначити зміст словникової статті.

У теорії перекладу⁹ виокремлюють такі випадки міжмовних семантичних еквівалентів: абсолютні (або повні) та часткові (або неповні), серед яких особливе місце займають еквіваленти багатозначних слів, яким у мові перекладу відповідають різні слова. Зазначене стосується і термінології аналізованої галузі, зокрема:

а) технічні терміни в англійській мові можуть бути омонімічними, тоді як в українській мові є кілька різних слів з окремим значенням. Наприклад, англ. *pad*¹ (гідротурб.) відповідає укр. *сегмент* (вальниці турбіни)¹⁰, *pad*² — укр. *опорна плита* (загальнотех.; наприклад, для сервомотора напрямного апарата)¹¹, при цьому зауважимо, що *pad* (ТМ¹², 21) — це усічена форма терміна *bearing pad* (ТМ, 23); в українській мові англ. *gearbox* (ел. маш.) позначає: *gearbox*¹ — *мультиплікатор*¹³ та *gearbox*² — *редуктор*¹⁴. До терміна *gear box* можуть додавати конкретизатор *reduction* (СРР, 252), якщо його вживають у значенні «редуктор» («reduction gear unit»);

б) складність визначення семантики англійських термінів та, відповідно, вибору до них еквівалентів, виникає через те, що вони в технічному тексті можуть функціонувати в скороченій формі. Наприклад: англ. *gate* — 1) *напрямний апарат гідротурбіни* (гідротурб.), скор. від *wicket gate*¹⁵, 2) *гідротехнічна заставка*¹⁶ (гідротех.), скор. від *flood gate*; англ. *unit* — 1) *гідроагрегат*¹⁷ (гідротурб.), скор. від *hydroelectric unit*; *турбоагрегат*¹⁸ (паратурб.), скор. від *tur-*

⁹ Бархударов Л. Язык и перевод.— http://classes.ru/grammar/125.Barhudarov-yazik-i-perevod/html/topic_8.html; Гринев-Гриневич С. В. Знач. праця; Карабан В. Переклад англійської наукової і технічної літератури : Грамат. труднощі, лекс., термінолог. та жанрово-стиліст. пробл. — Вінниця, 2004. — 576 с.; Комиссаров В. Теория перевода (лингвистические аспекты).— М., 1990.— 253 с.

¹⁰ «[Guide bearing] pad — individually adjustable element of a segmented type guide bearing» (ІЕС61364, 46) — «Сегмент напрямної вальниці — індивідуально регульований елемент сегментної вальниці».

¹¹ «Pad — a padstone or a concrete block or a stone placed under a heavy weight to spread the load» (ТД, 479) — «Опорна плита — бетонний блок або камінь, встановлюваний під важку деталь для розподілення навантаження».

¹² Список скорочень див. у кінці статті.

¹³ «Gear box — gear unit connecting the runner to the generator to increase shaft speed» (ІЕС61364, 46) — «Мультиплікатор — пристрій, що з'єднує робоче колесо з генератором для підвищення частоти обертання».

¹⁴ «[Reduction] gear box — A reduction gear box is used to reduce an input speed to a slower output speed and more output torque» (RGB) — «Редуктор — Редуктор використовують для зниження частоти обертання на вхідному валу, забезпечуючи на вихідному валу меншу частоту обертання та більший момент обертання».

¹⁵ «[Wicket] gate — angularly adjustable streamlined element which controls flow to the turbine runner or from the pump impeller» (ІЕС61364, 46) — «Лопатка напрямного апарата — поворотний обтічний елемент, що регулює потік води до гідротурбіни або з робочого колеса помпи».

¹⁶ «[Flood]gate — gate for shutting out or releasing the flow of water over spillways, in connection with the operation of a dam» (BOE) — «Гідротехнічна заставка — заставка для стримування та пропускання потоку води через водоскидні споруди під час роботи греблі».

¹⁷ «[Hydroelectric] unit — complete set of hydraulic and electrical machines used for generating or pumping or both» (ІЕС61364, 13) — «Гідроагрегат — вузол гідравлічної та електричної машини, призначений для вироблення електричної енергії і/або перекачування води».

¹⁸ «[Turbine-generator] unit — an electric generator driven by a steam turbine prime mover, and which delivers all or part of its electrical output to the power distribution grid» (COG) —

bine-generator unit; газотурбінна установка ¹⁹ (газотурб.), скор. від *gas turbine unit*; 2) *устаткування* ²⁰ (автом.); 3) *одиниця виміру* ²¹ (фізика), скор. від *unit of measurement*; англ. *blade* — 1) *лопать турбіни* ²² (гідротурб.), скор. від *runner blade*; 2) *лопатка турбіни* ²³ (газотурб., паротурб.), скор. від *turbine blade*;

в) вибір еквівалента залежить також від галузі використання англійського терміна, який у технічних текстах може бути самостійною одиницею або складником терміносполучення. Наприклад: англ. *switch* — 1) *вимикач* (ел. маш.) — *generator switch, load brake switch*, 2) *пеле* (автом.) — *pressure switch*, 3) *вимикач* (автом.) — *limit switch*, 4) *тумблер* (електротех.) — *on/off switch*;

г) українські поліреферентні терміни (тобто ті, що мають однакове значення, але позначають різні предмети) в англійській мові відповідають кільком термінам з певними значеннями. Це пояснюється тим, що на відміну від української англійська термінологія має більший ступінь деталізації понять предметної сфери. Так, термін *статор* ²⁴ має в англійській мові такі терміни-еквіваленти: 1) *stay ring* ²⁵ (гідравлічної турбіни), 2) *stator* ²⁶ (генератора, парової або газової турбіни);

г) двом синонімічним термінам в англійській мові може відповідати один український термін, що пов'язано з деталізацією понять предметної сфери в англійській термінології. Пор., наприклад: *генератор* (ел. маш.) — 1) *generator* (загальне позначення машини, яка виробляє електричний струм), *alternator* (позначення генератора змінного струму). У деяких випадках спостерігаємо зворотний процес, коли двом українським термінам-синонімам відповідає один англійський термін, наприклад: *thrust bearing* (ел. маш.): 1) *упорна вальниця*

«Турбоагрегат — вузол, у якому парова турбіна приводить у рух генератор для вироблення електроенергії та повного / часткового її передавання до електричної мережі».

¹⁹ «[Gas turbine] unit — is a gas turbine unit that operates both for the production of electrical energy from shaft work and the useful energy produced from heat recovered from its exhaust gases» (ЕОХ) — «Газотурбінна установка — енергетична установка, призначена як для вироблення електричної енергії за рахунок механічної роботи, так і для отримування корисної теплової енергії, яку виділяють відпрацьовані гази».

²⁰ «Unit, mechanical engineering, a complete system, apparatus, or establishment that performs a specific function» (FD) — «Установка в машинобудуванні — комплексна система, пристрій або обладнання, що виконує окрему функцію».

²¹ «Unit (also unit of measurement) — a standard amount of a physical quantity» (COL) — «Одиниця виміру — кількісне значення фізичної величини».

²² «[Runner] blade — profiled component of a reaction turbine runner or a pump impeller which performs the energy conversion. The blade may be fixed or adjustable» (IEC61364, 13) — «Лопать робочого колеса — профільований елемент робочого колеса реактивної гідротурбіни або помпи, який перетворює енергію потоку води в механічну енергію. Лопать може бути як рухомою, так і нерухомою».

²³ «[Turbine] blade — the individual component which makes up the turbine section of a gas turbine. The blades are responsible for extracting energy from the high temperature, high pressure gas produced by the combustor» (GTE, 368) — «Лопатка турбіни — окремий елемент турбінної секції газової турбіни. Лопаті необхідні для екстрагування енергії нагрітого стисненого газу, що утворюється у камері згорання».

²⁴ «Нерухома частина машини, в якій є обертова частина — ротор (в електричних двигунах і генераторах, турбінах тощо)» (CIC, 545).

²⁵ «Stay ring — structural member located upstream the guide vanes, usually having two annular shrouds connected by a number of fixed stay vanes» (IEC61364, 53) — «Статор — конструкційний елемент, розташований перед напрямним апаратом. Його складниками є два кільця, з'єднані між собою певною кількістю статорних колон».

²⁶ «Stator — the portion of a machine which includes the stationary magnetic parts with their associated windings (DST, 1195) — «Статор — вузол машини, складений з нерухомих магнітних частин та їх обв'язок».

(вальниця, що сприймає осьові навантаження від генератора) та 2) *підп'ятник* (синонім *упорна вальниця* виник унаслідок метонімічного перенесення «окрема деталь > вузол»);

д) англійський термін може мати регулярне та контекстуальне значення, тоді як в українській мові цим значенням відповідають окремі терміни. Наприклад: *unit speed* у регулярному значенні відповідає терміну *зведена частота обертання*, а в контекстуальному — *частота обертання агрегата*. Те саме можна сказати й про англійський термін *wicket gate* — 1) *напрямний апарат* (у регулярному значенні) та 2) *лопатка прямого апарата* (в контекстуальному, ситуативному значенні);

е) українському терміну в англійській мові можуть відповідати:

— два абсолютні синоніми, наприклад: *сегмент вальниці* — *pad* та *segment* (КНЕ, 26); *витрата через турбіну* — *discharge* (КНЕ, 3) та *flow* (КНЕ, 9); *корпус статора генератора* — *frame* (KSPP, 24) та *housing* (CPP, 255); *обмотка генератора* — *coil* (KSPP, 16) та *winding* (KSPP, 22);

— багатокомпонентні термінологічні варіанти та синоніми: *спіральна камера* — *spiral case* (ТМ, 8) та *spiral casing* (ТМ, 9); *накривка турбіни* — *head cover* (ТМ, 12) та *top cover* (TSK, 57);

— термінологічні варіанти, утворені внаслідок 1) скорочення або аббревіації окремих компонентів терміносполучення: *лопатка прямого апарата* — *guide vane* (TS, 24) та *vane* (там же); 2) заміни одного компонента у словосполученні: *закладні частини* — *fixed components* та *embedded components*, для позначення абсолютної синонімічності в технічних текстах навіть пишуть так: *fixed / embedded components* (АНР, 2), *скидання навантаження* — *load rejection* (TS, 45) та *load throw-off* (TS, 12).

Крім семантичних характеристик, предметом лексикографічного опису є також лексико-граматичні та синтаксичні особливості англійських технічних термінів:

а) англійські терміни можуть належати до різних частин мови, але мати те саме написання і бути семантично мотивованими. Наприклад, англ. *discharge* може функціонувати у формі іменника — *витрата* (гідротурб.), *електричний розряд* (електротех.), *зливання води* (гідротех.) та дієслова — *виконувати дренаж*, *зливати* (рідину), *спускати* (повітря), *розряджати*. Зазначимо, що в окремих випадках англійський термін перекладають як прикметник, коли він є складником термінологічного сполучення в атрибутивній функції, наприклад: *дренажний* (гідротурб.) — *discharge pipeline*, *розрядний* (електротех.) — *discharge resistor*;

б) англійські терміни можуть належати до різних частин мови і мати однакове написання, але не бути семантично мотивованими. Наприклад: англ. *set* як іменник відповідає українським термінам *апарат*, *прилад*, *агрегат*²⁷; як дієслово — *встановлювати*, *налаштовувати*, *визначати*, *укладати*²⁸;

²⁷ «One of the two pumps shall run continuously when the generating set is in operation or in readiness to operate» (ВНР, 83) — «Одна з двох pomp має забезпечувати постійну циркуляцію оливи як під час роботи гідроагрегата, так і після виконання всіх підготовчих операцій з його пуску».

²⁸ «Allowable pressure rise is set by the design of the existing penstock and shall not exceed 10 % during simultaneous full load rejection of all 3 units» (ТМ, 30) — «Припустиме підвищення тиску встановлено проектом напірного трубопроводу і воно не повинно перевищувати 10 % під час одночасного скидання навантаження всіма трьома агрегатами».

в) утворення англійським терміном словосполучень, у яких він може бути головним компонентом, що має семантичне навантаження (*turbine unit, generating unit, jacking unit, pumping unit, assembly unit*), або семантично залежним від головного компонента (*unit speed, unit start-up, unit stress, unit control board, maximum unit stress, turbine unit discharge*). Оточення може змінювати семантику англійського терміна і, відповідно, його переклад. Так, наприклад, англійський термін *supply*, перебуваючи в різних оточеннях, може мати такі варіанти перекладу: *cooling water supply* — **система подання** охолоджувальної води, *water supply pipe* — **водопідвідна труба**, *full supply level* — **нормальний підпорний рівень**, *supply pump* — **подавальна помпа**;

г) відсутність у термінологічному сполученні одного або кількох іменників. Наприклад, у реченні *Full gate output of not less than 73 MW at a rated net head of 63.33 m.* використано терміносполучення *full gate output*, що позначає параметр гідротурбіни. За текстом цей параметр має забезпечувати потужність не менше 73 МВт. Його переклад може викликати труднощі, навіть якщо перекладати окремі компоненти (*full* — **повний**, *gate* — **засувка, вентиль, заслін**). Аналізоване словосполучення означає, що для забезпечення потужності необхідно повністю відкрити напрямний апарат. Інакше кажучи, *gate* у цьому контексті — це скорочений варіант терміна *wicket gate*, після якого має стояти слово *opening* (**відкриття**). Повний варіант словосполучення має бути *full wicket gate opening output* і перекладатися як **потужність при повному відкритті напрямного апарата**.

На вибір варіанта перекладу окремих термінів можуть впливати не лише лінгвістичні, а й енциклопедичні знання. Так, наприклад, в англійському реченні *Independent of the result of the radiographic examination, all welds shall be repaired if the echo joints of ultrasonic testing are determined as cracks, lack of fusion or root failures, or if the echo heights reach or exceed the reference level*, щоб знайти відповідник словосполучення *echo joints of ultrasonic testing* в українській мові, лінгвістичної інформації буде недостатньо, тут необхідні фонові, або енциклопедичні, знання про предметну галузь. У цьому реченні йдеться про ультразвукову дефектоскопію зварних швів для виявлення внутрішніх дефектів. На екрані дефектоскопа з'являються відображення відлунків, що їх отримують від шва, серед яких можна ідентифікувати дефекти. Отже, аналізоване термінологічне словосполучення можна перекласти як **відлунки від зварних швів під час ультразвукової дефектоскопії**.

Ураховуючи лінгвістичні особливості англійських термінів та специфіку перекладу галузевих текстів, пропонуємо таку типологію міжмовних еквівалентів: 1) за змістовим навантаженням — а) абсолютні (значення у мові перекладу збігається зі значенням у мові оригіналу; омонімічні та омографічні англійські терміни мають окремі значення в мові перекладу), б) часткові (англійський багатозначний термін має окреме значення в мові перекладу); 2) за відношенням назви до об'єкта — а) монореферентні (одна назва відповідає одному об'єкту), б) поліреферентні (одна назва відповідає кільком об'єктам); 3) за реалізацією значення в терміносистемі чи фаховому контексті — а) контекстуально незалежні (регулярні), б) контекстуально залежні (нерегулярні).

Запропонована електронна лексикографічна праця має не лише забезпечувати процес перекладу, а й сприяти розширенню лінгвістичної (знання про типові структури іншомовних термінів, їхнє лексичне значення, можливість утворюва-

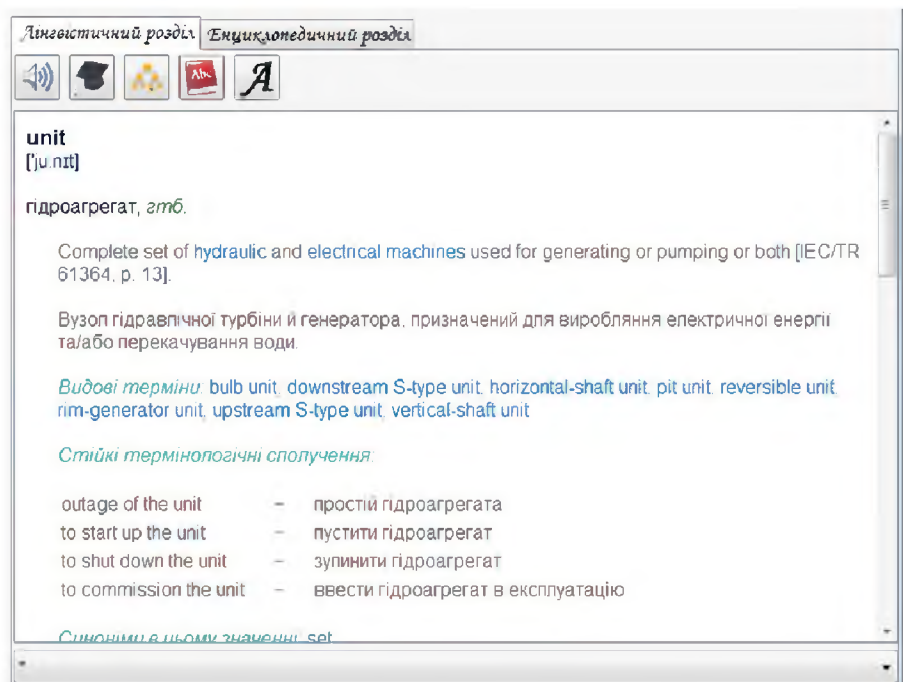

Рис. 1. Зовнішній вигляд лінгвістичного розділу

ти з іншими словами вільні й усталені терміносполучення) та предметної компетентності (знання про предметну галузь) перекладача. Отже, мікроструктуру комп'ютерного словника становлять лінгвістичний та енциклопедичний розділи.

У лінгвістичному розділі (див. рис. 1) передбачено лексикографування терміна за такими параметрами: 1) лексико-семантичним (добір українського еквівалента до англійського терміна, англійських видових номінацій, термінів-фразем, синонімів до реєстрового терміна та їх переклад), 2) власне семантичним (формулювання англійської дефініції до реєстрового терміна з її перекладом українською мовою), 3) словотвірним (подання до реєстрового англійського терміна регулярних і нерегулярних словосполучень та добір до них українських відповідників), 4) ілюстративним (подання до реєстрового терміна в контексті його функціонування в тому чи іншому значенні).

Енциклопедичний розділ (див. рис. 2) словникової статті подає інформацію про предмети або поняття, репрезентовані термінами аналізованої галузі у вигляді вербального опису предметів (його складників, властивостей) або технічних процесів; екстралінгвальних засобів опису (інтерактивні зображення, схеми, анімаційні ролики), що сприяють не лише розширенню фонових знань про предметну галузь, а й точнішому вибору перекладного еквівалента. Цей розділ передбачено для тих випадків, коли лінгвістичної інформації недостатньо для розуміння семантики англійських термінів.

Отже, принципи подання відповідників до іншомовних термінів мають бути вироблені з урахуванням не лише лексичних, семантичних, граматичних та синтаксичних особливостей іншомовних термінів, а й також специфіки фахового опрацювання оригінального тексту, на підставі якого користувач приймає рішення щодо перекладу лексичних одиниць. Таке опрацювання здійснюється з

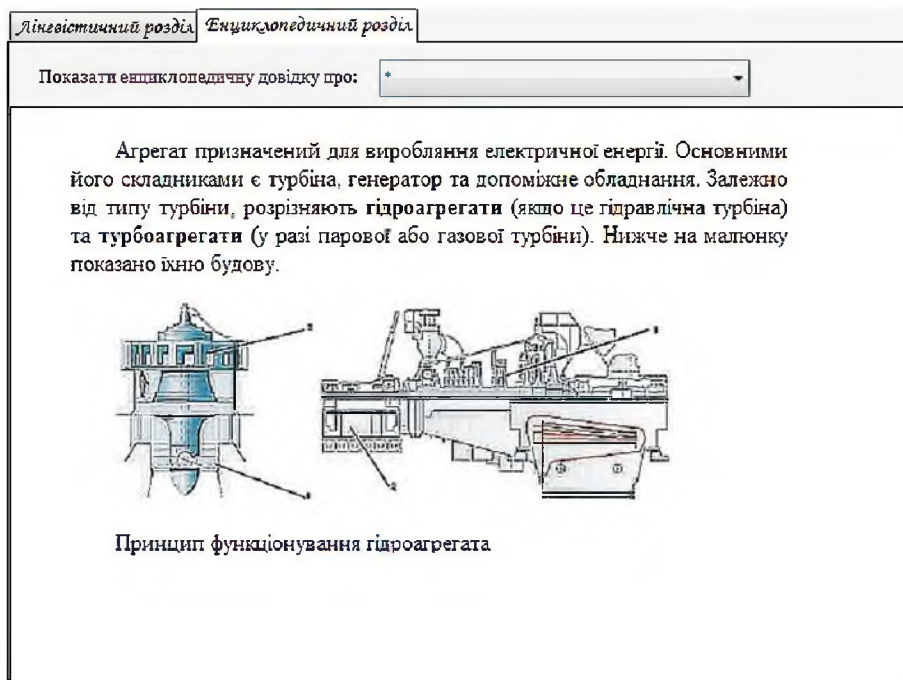

Рис. 2. Зовнішній вигляд енциклопедичного розділу

використанням як лінгвістичних, так і енциклопедичних знань. Саме тому стаття розробленого електронного словника має кілька розділів, що містять відповідну мовну та фонову інформацію, необхідну для аналізу текстових одиниць, ідентифікації серед них термінів або терміносполучень та вибору до них точно-го еквівалента.

Перспективним для подальших досліджень є питання електронного упорядкування англійських варіантних відповідників до українських термінів в аналізованій галузі.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

SIC	— Словник іншомовних слів / Уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута.— К., 2000.— 680 с.
AHP	— Alaknanda Hydroelectric Project (300 MW) (UTTARAKHAND, INDIA) BID DOCUMENTS.— https://ru.scribd.com/doc/138629350/Volume-3B-PTS .
BHP	— Bhasmey Hydroelectric Project. — https://ru.scribd.com/doc/105394975/e-2-01-turbines-and-Governors .
BOE	— Britannica Online Encyclopedia.— http://www.britannica.com/EBchecked/topic/210530/floodgate .
COG	— Control of Oil and Gas Fired Electric Generating Unit Boiler NOx Emissions.— http://www.otcair.org/upload/Documents/Meetingh Materials/OTC Oil and Gas EGU Boiler NOx Model Rule Draft B_MOU_100603.pdf .
COL	— Collins English Dictionary.— http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/unit-of-measurement .
CPP	— 20 MW Cogeneration Power Plant. Village Sugauli, District East Champaran, Bihar. — http://gamyba.le.it/media/dynamic/files/784/v4-p7-al-s10_asynchronousmotor-generatorandauxiliaries.pdf .
DST	— Dictionary of Science and Technology: English-German / By A. F. Dorian.— New York.— 1401 p.
EOX	— Emissions Of Oxides Of Nitrogen From Stationary Gas Turbines.— http://www.arb.ca.gov/drdb/sc/suphtml/s1134.htm .

- FD — The Free Dictionary.— <http://www.thefreedictionary.com/unit>.
- GTE — *Meherwan Boyce P. Gas Turbine Engineering Handbook* / Boyce P. Meherwan.— 2nd ed.— Houston.— 801 p.
- IEC61364 — Nomenclature for hydroelectric powerplant machinery : IEC/TR 61364 ed1.0.— [Publication date 1999-07-29].— 171 p.
- KHE — KOTLIBHEL H.E PROJECT, STAGE-IA : Turbine and Accessories.— <https://ru.scribd.com/doc/138630976/2-Turbine-and-Accessories>.
- KSPP — Kruonis PSPP-Extension. Section 10 : Asynchronous Motor-Generator and Auxiliaries // Particular Technical Specification.— http://gamyba.le.lt/media/dynamic/files/784/v4-p7-al-s10_asynchronousmotor-generatorandauxiliaries.pdf.
- RGB — Reduction Gear Boxes.— <http://www.smtmachinesindia.org/gears&gearboxes1.html>.
- TE — (6X200MW) TEESTA STAGE— III HE PROJECT.— <https://ru.scribd.com/doc/139552179/4-MIV>.
- TM — TM-1 Turbine. — <https://ru.scribd.com/doc/78825185/Volume-2-Sectionb-TM-Rev-2-Rfk-Update-11-19-04>.
- TS — Technical Specifications 5 x 342 + 1 x 40 MW Demwe Lower HE Project Hydraulic Turbines & Associated Equipments.— <http://ru.scribd.com/doc/138624997/10-Hydraulic-Turbine-and-Associated-Equipment>.
- TSK — Tender Specification : TENDER NO. BHEL:NR(SCT): KOTESHWAR:HTG:491.— http://www.bhel.com/dynamic_files/tender_files/pdf/Rate%20Schedule%20%20Koteshwar%20491.pdf.

YE. V. KUPRIANOV

TRANSLATION EQUIVALENTS IN ELECTRONIC ENGLISH-UKRAINIAN DICTIONARY ON POWER PLANT ENGINEERING

The arrangement of translation equivalents in electronic dictionary on power machine building is considered. The semantic and grammatical difficulties of the Ukrainian equivalents selection were analyzed. The cognitive model of text analysis by the translator and choosing translations to the terms were determined and the principles of equivalents representation of equivalents in electronic dictionary were proposed.

Key words: computer lexicography, electronic dictionary, term, translation equivalent, cognitive model of translation process, special-purpose vocabulary.

СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР ОЦІННОЇ ФРАЗЕМИКИ

У статті визначено аксіологічну специфіку фразем та опрацьовано типологію оцінних фразем, що функціонують у семантичних діапазонах «добре — погано», «схвалювати — не схвалювати», «задовольняти — не задовольняти», «цінний — нецінний», «цікавити — не цікавити». За характером оцінки виділено фраземи з позитивною оцінкою, що позиціонуються як «добре», «схвалювати», «задовольняти», «цінний», «цікавити»; фраземи з негативною оцінкою, що інтерпретуються як «погано», «не схвалювати», «не задовольняти», «нецінний», «не цікавити»; фраземи з дифузною оцінкою.

Ключові слова: аксіологія, фразема, фраземне значення, оцінна фразема, фраземосемантична група.

Лінгвістика кінця XX — початку XXI ст. репрезентувала низку праць, у яких позиціоновано новий підхід до оцінки як універсальної та самостійної категорії мови¹. Сьогодні активно вивчаються окремі аспекти аксіології, які істотно поповнюють сучасні знання про оцінку: зв'язок оцінки з категоріями емоційності, експресивності, модальності², оцінка як засіб вираження антропоцентризму³, оцінна категоризація⁴, функції оцінки⁵, оцінна лексика як складник конотатив-

¹ Див.: Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. — М., 1988. — 339 с.; Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки // Лингвистическое наследие XX века. — М., 2006. — 280 с.; Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. — Л., 2000. — 350 с.; Маркелова Т. В. Семантика и прагматика средств в выражении оценки в русском языке // Филол. науки. — 1995. — № 3. — С. 67–79; Телия В. Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности — М., 1991. — С. 36–66; Фомина З. Е. Эмоционально-оценочная лексика современного немецкого языка : Дис. ... д-ра филол. наук. — М., 1995. — 399 с.

² Гак В. Г. Эмоции и оценки в структуре высказывания // Вестн. Моск. ун-та : Сер. 9 «Филология». — М., 1997. — № 3. — С. 87–93; Погорелова С. Д., Яковлева А. С. Связь оценки с другими категориями языка // Современная филология : Материалы II Междунар. науч. конф. (Уфа, январь 2013 г.). — Уфа, 2013. — С. 86–89.

³ Данилова Р. Р. Категория оценки как способ выражения антропоцентризма в лингвистике // Филология и культура. — 2011. — Вып. 23. — С. 137–139.

⁴ Дормидонтова О. А. Категория оценки и оценочная категоризация с позиций современной лингвистики // Альманах современной науки и образования. — Тамбов, 2009. — № 2 (21). Ч. 1. — С. 47–49.

⁵ Войнов В. В., Семенец О. Є. Оцінний компонент значення і його прагматична функція // Мовознавство. — 1989. — № 1. — С. 47–51.

но маркованої лексики⁶, мовна реалізація різних типів оцінки⁷, категорія оцінки в дискурсі⁸ та ін. Проте в наукових студіях лише фрагментарно висвітлено специфіку та реалізацію оцінки у фраземіці.

У лінгвістиці оцінку здебільшого визначають як закріплену в семантиці слова позитивну чи негативну кваліфікацію об'єкта за ознакою «добре / погано» з боку мовця-суб'єкта. На сучасному етапі розвитку мовознавства цілком очевидно, що оцінні значення в мові не обмежуються поняттями «добре» та «погано», а охоплюють досить широкий семантичний діапазон, тому актуальним є встановлення аксіологічної специфіки фразем та опрацювання типології фразем з оцінною семантикою, що реалізується в діапазонах «добре — погано», «схвалювати — не схвалювати», «задовольняти — не задовольняти», «цінний — нецінний», «цікавити — не цікавити».

Фраземне значення має комплексний характер. У структурі фраземи В. І. Зимін⁹ виділяє шість компонентів: денотативний, якому відповідає означуване як об'єктивний клас ознак; граматичний, який інформує про граматичні, або кодові, властивості фразем; оцінний, що містить інформацію про цінність відображуваного денотатом, водночас суб'єкт-оцінювач співвідносить із ціннісною картиною світу все, що в ньому відбувається та відбито у фраземах; мотиваційний, який апелює до внутрішньої форми та національно-мовної картини світу; емотивний, що об'єднує всі дані про почуття-відношення суб'єкта до позначуваного та виявляється на шкалі «схвалювати — не схвалювати»; стилістичний, який передає функційно-стилістичну маркованість фраземи, що регулюється чинниками соціального характеру та вказує на «доречність — недоречність» використання фраземи. І. В. Арнольд¹⁰ структуру фраземного значення членує на сигніфікативно-денотативний і конотативний макрокомпоненти. Останній складається з емотивного, оцінного, експресивного та функційно-стилістичного компонентів.

⁶ Грабовенко І. С. Категорія оцінки в системі піар-впливу в сучасному українському мас-медійному політичному дискурсі // Мовні і концептуальні картини світу.— К., 2011.— Вип. 36.— С. 228–232; Гайдученко Г. М. Семантико-стилістична характеристика хронологічно маркованої лексики (на матеріалі української історичної прози другої половини ХХ століття) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 1999.— 19 с.; Голод О. Є. До питання лексичної конотації // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : Герман. філол.— Чернівці, 1996.— Вип. 1.— С. 38–44; Кабиш О. О. Зміни в семантичній структурі та функціонуванні маркованої лексики : Дис. ... канд. філол. наук.— К., 2007.— 234 с.

⁷ Гусліста Л. О. Негативна етична оцінка в контекстах осуду (на матеріалі сучасної публіцистики) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Х., 2002.— 16 с.; Сovenko A. M., Doroda B. O. Реалізація позитивної оцінки в англійському та американському сленгу // Філол. трактати.— 2012.— Т. 4. № 2.— С. 100–107; Крисанова Т. О. Стівідношення емотивного та оцінного компонентів висловлювань, що передають негативну оцінку адресата // Філол. студії.— 2001.— № 2.— С. 70–73; Федотова О. І. Комунікативно-прагматична типологія оцінних речень // Мовознавство.— 1988.— № 3.— С. 70–72.

⁸ Гарюнова Ю. О. Вербалізація етичної оцінки в кінокритичному дискурсі // Вісн. Маріуп. держ. ун-ту : Сер. «Філологія».— Маріуполь, 2001.— Вип. 5.— С. 38–42; Трипольская Т. А. Эмотивно-оценочный дискурс: когнитивный и прагматический аспекты.— Новосибирск, 1999.— 166 с.

⁹ Зимин В. И. Оценочно-эмотивная амбивалентность фразеологических единиц в современном русском языке // Слово: фольклорно-диалектологический альманах : Языкознание.— 2005.— Вип. 3.— С. 5–6.

¹⁰ Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка (The English Word).— М., 1986.— 296 с.

У межах проблематики статті увагу зосереджено на оцінному компоненті, що характеризується досить складною природою. Так, на думку І. В. Чобот¹¹, оцінний компонент може бути виділений у денотативній і в конотативній частинах семантики, що пояснюється існуванням різних типів оцінки, зокрема раціональної й емоційної. А. П. Василенко¹² зауважує, що оцінка й емоція є найважливішими компонентами в семантичній структурі фраземи. Денотативний зміст фраземи виступає психологічним підґрунтям створення оцінного ставлення мовця. За О. Г. Хабаровою¹³, здатність фраземи виражати оцінку зумовлена образністю й експресивністю, водночас оцінне значення є одним з показників семантичної цілісності, стійкості та відтворюваності фраземи. На думку М. О. Красавського, основу фразем здебільшого становлять образи, образне, оцінне переосмислення складників фраземи. Фраземна номінація як комплексна форма організації знакового простору «фіксує (часто оцінно) і способи мисленевої діяльності людини, і її результати»¹⁴. Як зазначає С. В. Олійник, оцінний блок фраземного значення «розкриває ціннісне відношення мовця до позначуваного, і це відношення також опосередковано культурним знанням: воно співвідноситься і з системою цінностей, яка склалася в культурі, і з раціональними, щоденно-побутовими настановами соціуму, які виражаються у стереотипах поведінки і соціальних кліше»¹⁵.

За характером оцінки серед оцінних фразем можна виділити фраземи з позитивною оцінкою («добре», «схвалювати», «задовольняти», «цінний», «цікавити»), фраземи з негативною оцінкою («погано», «не схвалювати», «не задовольняти», «нецінний», «не цікавити»), фраземи з дифузною оцінкою (оцінка визначається контекстуально).

Оцінні фраземи можуть супроводжуватися експресивністю, що властива всій фраземі та виявляється інтонаційно і, відповідно, окличною інтонацією. Експресивність таких фразем спрямована на посилення емоційного впливу, напр.: укр. *знай наших!*, *от тобі й раз!*, *туди до лиха!*; рос. *где это видано!*, *вот еще!*; англ. *by ginger!*; нім. *geh mir aus den Augen!*, *bei dir bricht's wohl aus!*¹⁶.

Аналіз аксіологічної специфіки фразем здійснено за типами семантичного діапазону через установаження фраземосемантичних груп (далі ФСГ)¹⁷.

¹¹ Чобот І. В. Оцінка як функціонально-семантична категорія // Нова філологія.— 2002.— № 3.— С. 130–137.

¹² Василенко А. П. Оценочно-эмотивное содержание русских и французских фразеологизмов // Филол. науки : Вопр. теории и практики.— Тамбов, 2010.— № 1 (5). Ч. 1.— С. 63.

¹³ Хабарова О. Г. Роль ФЕ в национально-культурной картине мира // Актуальные проблемы преподавания гуманитарных дисциплин в школе и вузе : Межвуз. сб. статей.— Мичуринск, 2003.— С. 180–182.

¹⁴ Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах.— Волгоград, 2001.— С. 65.

¹⁵ Олійник С. В. Оцінні фразеологічні одиниці в англійській та українській мовах: лінгвокогнітивний аспект : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Донецьк, 2008.— С. 6–7.

¹⁶ Тут і далі фраземи та їхні значення подаються за такими лексикографічними виданнями: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.— К., 2003.— 1104 с.; Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А. И. Молоткова.— М., 1967.— 534 с.; Кунин А. В. Большой англо-русский фразеологический словарь.— М., 2005.— 944 с.; Немецко-русский фразеологический словарь / Сост. Л. Э. Бинович, Н. Н. Гришин ; Под ред. д-ра Малиге-Клаппенбах.— К. ; М., 1975.— 656 с. Цифра біля фразем вказує на значення багатозначної фраземи, подане у словнику.

¹⁷ ФСГ розуміємо як сукупність фразем, об'єднаних спільною архісемою, що наявна у фраземному значенні всіх членів групи та відображає їхні спільні категорійні властивості й ознаки.

1. Семантичні діапазони «добре — погано» та «схвалювати — не схвалювати». У межах цих діапазонів особливим є статус власне-оцінних фразем, значення яких передають процес оцінки або констатацію оцінки об'єкта, його властивостей, дій. Така семантика функціонує в діапазонах «добре — погано» (високої (найкращої, першої і т. ін.) марки (2) «дуже добрий, високоякісний»; рос. *с большой буквы*; англ. *a little lower than the angels* «такий, що прославився добрими справами і гідний високої поваги» та *кидати (накидати, класти) / кинути (накинути, накласти) тінь* (2) «негативно позначатися, впливати», *пара п'ятак* «схожі між собою якимись, переважно негативними рисами, ознаками»; рос. *где это видно!* «негативне ставлення»; англ. *a cool beggar (card, customer, fish або hand)* (1) «нахаба») або «схвалювати — не схвалювати» (давно б так; англ., розм. *bully for you!*; нім., розм., фам. *das ist (ja) allerhand* (1) «уживається на знак схвалення чіх-небудь дій, вчинків» і несхв. *грати / зіграти дурня (дурника)* (1) «прикидатися таким, що не розуміє, не знає чогось»; нім., розм., фам. *durch den Dreck ziehen* «поливати брудом»). Водночас власне-оцінні фраземи поділяються на загальнооцінні та конкретнооцінні, де перші містять процес оцінки та ставлення до події, вказівку на властивість дії, об'єкта й дорівнюють слову із загальнооцінним значенням (як *маків цвіт* (2); рос. *хоть куда* «гарний, чудовий, прекрасний»; як *з собачого (телячого) хвоста сито*; як *собаці (сіркові, сірку) на перелазі*; [і] *сякий і такий* (1) «зовсім поганий»); другі передають процес оцінки та ставлення до події, вказівку на властивість дії, об'єкта й дорівнюють слову з конкретнооцінним значенням (*світле око*; англ. *a genuine article* (2); *fair dinkum* (1); нім. *Ehreim Leibe haben* «порядний, чесний, справедливий»; *очі завидючі* (1); англ. *have death adders in one's pocket* «заздрісний, жадібний, ненаситний»).

У семантичному діапазоні «добре — погано» фраземи утворюють:

1) ФСГ «Позитивна оцінка» (загальнооцінні фраземи — *нема (немає, не було) рівного; на ять* (1); *перший* (розм. *первый*) *сорт* (1) «найкращий своїми якостями, властивостями, прекрасний»; *сіль землі* «найкращі, найвидатніші представники народу»; конкретнооцінні фраземи *тонкого ладу* (5) «високоосвічений, вихований, культурний, із хорошими манерами»; *високої проби* (2) «обдарований, талановитий»; *мати бога в серці (в душі, в животі і т. ін.)* «милосердний, добрий, совісний, справедливий»; *відкрите серце*; англ. *a straight arrow* «прямий, щирий, відвертий, чесний»; рос. *боек на язык [на слова]*; *владеть словом [даром слова]*; англ., розм. *the gift of the gab* «красномовний», розм. *a ball of fire; bounce like a ball* «енергійний» тощо). Інтенсифікація оцінки «добре» передається семою «фантастично» (англ. *the living end*);

2) ФСГ «Негативна оцінка» (загальнооцінні фраземи — жарт. як з гречки *лико* «поганий, нікчемний, нікудишний»; *на тонку* «погано, як-небудь»; рос. *из рук вон* (1) «зовсім погано»; як (*мов, ніби і т. ін.*) *мила ковтнув (з'їв)*, [*як (мов, неначе і т. ін.)*] *не при собі* (1), ірон. як (*мов, наче і т. ін.*) *м'яло (макогона)* облизав; рос. *туча тучей* (1); англ. (*as*) *a black as night (as sin, thunder або as a thunder cloud)* «у поганому настрої»; конкретнооцінні фраземи — *мати кам'яне (камінне) серце* «нечуйний, жорстокий, бездушний»; *рідного батька продасть*; англ. *a bad character* «непорядний, здатний зрадити, вчинити підлість»; *подвійне дно, старий лис* «нещирий, лицемірний, хитрий», *підколодна (потайна) гадюка (гадина)* «підступний, зловмисний», *низької (невисокої) проби* (2) «некультурний», *ні риба ні м'ясо* «безвольний, безхарактерний»; нім., розм., фам. *grob wie Bohnenstroh* «грубий»; англ., зневажл. *a slow coach* «старомодний, відсталий»;

рос., грубо-прост. *базарная баба*; англ. амер., жарг. *a bad actor* (1) «скандаліст»; англ. амер., розм. *a bad of wind* «пустомеля»; англ. *devil's advocate* (2) «людина, що бачить в інших тільки погане»; нім. *keine Ehreim Leib(e) haben* «людина, що не має стыду й сорому»; *продувна бестія* «шахрай»; англ., розм. *a hard case* (1) «злочинець»; нім., розм., фам. *nicht bis drei zählen können* «ідіот»; англ. *a fighting cock* «забіяка» тощо).

Процес оцінювання характеризується такими ознаками: оцінювати належно — *віддавати / віддати данину (дань)* (1); *віддавати / віддати належне*; англ. *weigh in the balance*); оцінювати позитивно — *високої думки, робити / зробити честь* (2); оцінювати тверезо, реально, об'єктивно — *дивитися / глянути правді в очі (в лице)*; *дивитися тверезими очима (тверезо)*; оцінювати за власними критеріями, суб'єктивно — *міряти на свій аршин (своєю міркою, на свою мірку і т. ін.)*; *міряти по собі*; оцінювати однаково, без урахування індивідуальних особливостей — *міряти однією міркою (на одну мірку, на один аршин і т. ін.)*; *стригти [всіх] під одну гребінку (гребінець)*; оцінювати чужими очима — рос. *подходит с чужой меркой*; нім. *durch eine fremde (або andere) Brille (durch j-s Brille) (an)sehen*); оцінювати всебічно, детально обговорювати — *перебирати (розбирати) / перебрати (розібрати) по кісточках* ([усі] кісточки, [усі] жилочки) (1).

Загальнооцінне слово у фраземному значенні може уточнюватися конкретнооцінним: *у перших лавах (рядах)* «найкращий, найактивніший», *на совість*; рос. *на все сто* (1) «дуже добре, якісно»; англ. *to (more, one's, the best, etc.) advantage* «добре, вигідно»; *не до ладу* (1), *не в лад* (1) «погано, невірно, невдало», (ірон.) *як свиня в хомуті* «негарно, неполадно» тощо.

У фраземіці здебільшого представлена абсолютна оцінка з імпліцитним порівнянням, яке ґрунтується на спільності соціальних стереотипів. При абсолютній оцінці йдеться про один оцінний об'єкт, а при порівняльній — принаймні про два об'єкти або про стани одного об'єкта. Зафіксовано також і порівняльну оцінку, що ґрунтується на зіставленні об'єктів один з одним: *не мати собі рівного (рівних, подібних)* «виділятися за якимись показниками; бути найкращим, найбільшим і т. ін. з-поміж усіх інших», *один в один* (1), *як один* (3) «чимось дуже схожі між собою, хороші зовні, характеризуються позитивними якостями, рисами; дуже гарні, показні», *не вартий (не варт) [і] нігтя (мізинця)* «нікчемний, набагато гірший порівняно з іншим, недостойний кого-небудь»; англ. *with the best (of them)* «не гірше за інших».

У фраземіці функціонують одиниці, в яких поєднано позитивну та негативну оцінки: *палиця (палка) з двома кінцями (на два кінці)* «одночасно як позитивні, так і негативні наслідки»; англ. *a mixed blessing* «наділене як позитивними, так і негативними якостями, викликає змішане почуття радості й розчарування»; *переплутувати (плутати) / переплутати (сплутати) грішне з праведним* «змішувати все, і гарне, і погане». Зафіксовано фраземи із значенням «ні добре, ні погано»: *так собі* (1), рос. *ни шатко ни валко < ни на сторону>*; *ни то ни се* (3).

Оцінка фразем семантичного діапазону «схвалювати — не схвалювати» може бути властивою всій фраземі, наприклад *дай боже (бог, господи)* (2), або фраземне значення містить маркер «несхвальне», що фіксується словниками: *гризти / прогризти голову* (1).

Фраземи з позитивною оцінкою «схвалення», репрезентовані ФСГ «Схвалювати» (*та що* (2); англ., жарт. *say Amen to smth*; нім., розм., фам. *das Dingist gut!*).

Інтенсифікацію схвалення передає фразема рос. *возносить* [превозносить] до небес.

Загальнооцінні фраземи з негативною оцінкою «несхвалення», що інтерпретуються як осуд, презирство, зневага, представлені у ФСТ «Не схвалювати»: *ще що вигайдай (видумай, зроби і т. ін.); стид і сором; хто [ж] бачив (видав)?; рос. бросать [кидать, швырять, пускать] камнем [грязью]; грубо-прост. воротить нос [рыло, морду] (2), втаптывать [затаптывать] в грязь, этого еще не хватало [недоставало]!; англ., жарг. Aunt Fanny, drag smb. through the mire; нім. die Ehre abschneiden (rauben або stehlen) (j-num seine Ehre bringen). Презирство можна виявляти відкрито (англ. snap one's fingers at smb.) і різко (рос. плевать в глаза [в лицо]).*

Несхвалення передається: а) рухами голови — *кивати головою; хитати головою* (1); б) поглядом — *кидати / кинути недобрим оком; з [лихого] ока; з [лихих] очей*; в) недобррозичливим висловлюванням, переважно із семою «лихословити» — *суди та пересуди; точити / поточити язики; злі (лихі) язики; підкидати (підсипати) / підкинути (підсипати) жару* (2); рос. *бросать [кидать, пускать] камешки (камень) в огород; бросать [кидать, набрасывать, наводит] тень* (2).

Сема «несхвальне» наявна в конкретнооцінних фраземах на позначення:

1) якостей і властивостей об'єкта (*агнецъ божий* «безвольна, покірна, розумово обмежена людина»; *гратися в kota і мишку* (рідше *мишу*) «нещирий, лицемірний»; *верства келебердянська (пирятинська, чугуївська, мальована і т. ін.)* «дуже висока на зріст людина»; *як мазниця (мазничка)* (1) «брудний, неохайний»; *розпливатися / розплитися від жиру* «товстий, гладкий»; рос. *бесструнная балалайка* «языкатий»; англ. *an eager beaver* (2) «занадто старанний» тощо);

2) дій (несхв. *гратися* (рідше *грати, бавитися і т. ін.*) *в ніжмурки* (у *жмурки*); *водити / поводити за ніс (за носа)* «обманювати»; *за три огляди «вкрати»*; *розпускати / розпустити голос* «кричати, співати, лаятися дуже голосно»; *липнути, як (мов, ніби і т. ін.) смола [до підліска]* «нав'язливо виявляти свою прихильність»; *баламутити голову (голови)* (2) «підбурювати на погані вчинки, бунтувати»; *не братися / не взятися [і (ні, ані)] за холодну воду* «ледарювати»; *видирати / видерти з зубів (з рота, з рук, з горла)* «забирати силоміць»; *виїжджати на чужій спині, виїхати на плечах* «користуватися наслідками чийсь праці»; *встромити (дати, всадити і т. ін.) ніж (ножа) в спину* «зробити щось підступне»; *в горіліці киснути «пиячити», принести в пелені (у приполі)* «народити позашлюбну дитину» тощо).

2. Семантичний діапазон «задовольняти — не задовольняти». У межах цього діапазону актуалізуються емотивні фраземи, що виражають емоції задоволення / незадоволення.

Емоції постають важливим аспектом життя людини. На думку К. Є. Ізарда, емоція переживається як «почуття (feeling), що мотивує, організовує та спрямовує сприйняття, мислення й дії»¹⁸. З. Ю. Балакіна тлумачить емоції як форму відображення, пізнання й оцінки об'єктивного світу, як форму переживань, відчуття приємного або неприємного, ставлення людини до світу та суспільства, процес і результати її практичної діяльності¹⁹. Однією з конститутивних ознак емоції, за С. Л. Рубінштейном, є полярність, тобто наявність знаків «+» або

¹⁸ Ізард К. Э. Психология эмоций. — СПб., 1999. — С. 27.

¹⁹ Балакина З. Ю. Национально-культурная специфика лексикографического описания эмоциональных концептов (на материале английского и русского языков) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Волгоград, 2006. — 19 с.

«—»²⁰. При цьому обидва полюси не визначаються як взаємовиключні, оскільки у складних людських почуттях вони утворюють суперечливу єдність. А. Вежбицька поділяє емоції на позитивні (стимулюють суб'єкт до досягнення мети) та негативні (викликають неприємні стани)²¹. Емоції формують емотивну картину світу, яку Г. С. Бородкіна кваліфікує як «світогляд, що спроектований емотивною сферою свідомості та відображає аксіологічні пріоритети в національній картині світу»²².

Дослідження емотивних значень мовних одиниць, які репрезентують семантичний діапазон «задовольняти — не задовольняти», найбільше актуалізуються в лінгвокультурологічних студіях під час вивчення емотивних концептів у різних мовах, як-от *задоволення*²³, *гнів*²⁴, *радість*²⁵, *здивування*²⁶, *злість*²⁷, *образа*²⁸ та ін. У концептології емоцій фраземний рівень аналізується фрагментарно.

Особливістю організації семантичного простору концепту *задоволення* О. С. Сарбаш вважає наявність чотирьох емотивних смислів: задоволення, радість, щастя та веселість, кожен з яких представлений синонімічними номінаціями (насолада, захват, втіха, приємність та ін.), що перебувають у відношеннях включення та перетину.

Задоволення у фраземіці поєднується із семами «гордість» — *знай наших!*, *мати честь (щастя)*; «надія» — *як (мов, наче і т. ін.) медом по губах мазнули*; «захоплення» — *чорт (біс) [його (вас, тебе і т. ін.)] бери (забирай) / візьми (побери, забори і т. ін. (2); англ., розм. be all over oneself (2), амер., жарг. goare; «задоволення» — хвалити бога (1); «власні духовні запиту, потреби» (для душі) та*

²⁰ Рубинштейн С. Л. Эмоции // Психология эмоций. Тексты. — М., 1984. — С. 152.

²¹ Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. — М., 1997. — С. 327.

²² Бородкина Г. С. Концепты «Angst» и «Freude» в семантическом пространстве языка : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Воронеж, 2002. — 23 с.

²³ Сарбаш О. С. Лексична репрезентація концепту *задоволення* в англійській, українській та новогрецькій мовах // Лінгвістичні студії : 36. наук. праць. — Д., 2012. — Вип. 25. — С. 162.

²⁴ Балакина З. Ю. Лингвокультурная специфика концептов «Anger» — «Гнев» // Вісн. Львів. нац. політех. ун-ту ім. Т. Шевченка : Філол. науки. — 2005. — № 15 (95). Ч. 2. — С. 87–94; Красавский Н. А. Концепт «ZORN» в пословично-поговорочном фонде немецкого языка // Теоретическая и прикладная лингвистика. — 2000. — Вып. 2. — С. 78–89; Маркина М. В. Лингвокультурологическая специфика эмоционального концепта «гнев» в русской и английской языковых картинах мира : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Тамбов, 2003. — 24 с.

²⁵ Аверина М. А., Шишкова К. С. Концепт «радость» в русской фольклорной картине мира // Инновации в науке. — 2013. — № 20. — С. 33–39; Балакина З. Ю. Эмоциональные концепты «радость» и «joy» в словарных статьях русского и английского языков // Антропологическая лингвистика: проблемы лингвоконцептологии, лингвистической гендерологии, лингвистики текста, семантики и стилистики : Сб. науч. тр. — Волгоград, 2004. — С. 17–21; Борисовская И. Б. Вербализация концепта «радость» предложениями изменения в немецком языке // Филол. науки : Вопр. теории и практики. — Тамбов, 2014. — № 5. Ч. 2. — С. 37–40; Петер И. Г., Шишкова К. С. Вербализация концепта «joy / радость» в английских пословицах // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии : Сб. ст. по материалам XXXII междунар. науч.-практ. конф. — Новосибирск, 2014. — № 1 (32). — С. 84–90; Шамаева Ю. Ю. Когнітивна структура концепту «радість» (на матеріалі англійської мови) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Х., 2004. — 20 с.

²⁶ Дорофеева Н. В. Удивление как эмоциональный концепт (на материале русского и английского языков) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Волгоград, 2002. — 22 с.

²⁷ Крылов Ю. В. Эмотивный концепт «злость» в русской языковой картине мира: идентификация и разграничение ментальных и языковых структур : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Новосибирск, 2007. — 22 с.

²⁸ Эмих Т. А. Концепт «обида» в лингвокультурологическом аспекте : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — СПб., 2005. — 22 с.

наділяється характеристиками «колосальне» (англ. *tickle to death*; нім., розм. *macht j-m einen diebischen Spaß*) і «дороге» (нім., розм. *das war ein teurer Braten*).

Задоволення передається здебільшого поглядом: *очі засвітили* (заіскрили, засвітилися і т. ін.); *очі розбігаються / розбіглися* (3); *очі розгоряються / розгорілися* (1); *очі [так ї] світаються*. У фраземіці зафіксовано стан, коли задоволення не виявляється зовні (*в душі тішитися*); стан, коли людина починає відчувати задоволення (рос. *входит в вкус*); ситуацію, коли задоволення можна зіпсувати — нім., розм., фам. *den Braten versalzen* (1). Фразема англ. *ginger shall be hot in the mouth* засвідчує, що людині властиве прагнення до задоволення.

Радість і веселість передають фраземи: *[аж] душа (серце) радіє (радується)*; рос. *ног под собой не чувят; лететь как на крыльях*; англ. *tread (або walk) on (або upon) air; cry content with*. Виявом радості та веселості постають усмішка й сміх: *[аж] до вух* (1), *світити зубами; сушити зуби*; нім. *sich vor Lachen ausschütten wollen; sich (D) den Bauch halten; sich (D) einen Buckel lachen*. Інтенсифікація дії «сміятися» передається семами «дуже сміятися», «до знесилення»: *вмирати (помирати) / вмерти (померти) зо сміху; рачки лазити* (2); *лоском лягати; рвати / порвати кишки [зо (від) сміху (від реготу)]*, *[аж] реготи беруть; трохи не упасти зі (зо) сміху*. Негативне забарвлення виражають семи «реготати» (*[аж] вхопитися / братися за живіт (за боки, в боки); мало (ледь, ледве і т. ін.) не лопнути (не покотитися [покотом], не падати і т. ін.) від (зі) сміху (від реготу); лускати / луснути від (зі) сміху; [аж] рвати боки (животи)* (1); англ., розм.-фам. *laugh like a drain*) і «зневажливе», «грубо»: *вискалювати (вискаляти) / вискаляти зуби; вишкірити (ишкірити, щирити) / вишкірити (вищирити) зуби* (1); *лупити / полупити зуби* (1). Веселість може спричинятися вживанням алкогольних напоїв: жарт. *під хмільком; під чаркою*; рос. *под шафе; под градусом; под мухой*; англ., розм. *get a bit on* (1); *in one's cups*; нім., розм., фам. *mit einem Affennach Hause kommen*, розм. *(alles) doppelt sehen*.

Емотивні фраземи з негативною оцінкою «незадоволення» утворюють ФСГ «Не задовольняти»: *бісової віри*; жарт. *не взяв ворог (враг); хай (нехай, бодай) йому (тобі, їй і т. ін.) всячина; зневажл., грубо довбня неотесана; кара божжа (господня); як (мов, ніби і т. ін.) на лихо*; фам., лайл. *якої мари, вража (лиха, хрінова і т. ін.) мати* (1); *щоб [ї] очі не бачили*; лайл. *чортів пеньок*, ірон. *спасибі вашій тьоті (вашому батькові)*; рос. *входит в претензию*. Інтенсифікація негативної оцінки виражається великим, сильним, крайнім незадоволенням: лайл. *бий / побий (побила б) тебе (його, їх і т. ін.) лиха [та нещаслива] година (мороча, грім, хрест і т. ін.)* (1); *бісова (проклята, собача і т. ін.) душа; бодай пропадом пішло*; рос. *будь ты [он, она, оно, они] неладен!*; *кой [какой] черт*.

Незадоволення посилюється семами:

а) «досада», «гнів», «обурення» (лайл. *щоб (бодай) ні дна ні покришки, матері твоєї дуля; дідько б тебе (його, її і т. ін.) взяв (забрав); кат його (її [маму] бери (забирай) / взяв (побрав, забрав)* (1); *сякий-[не]-такий син* (1); *чорт (біс) [його (вас, тебе і т. ін.) бери (забирай) / візьми (побери, забори і т. ін.)* (1); *грубо чорт (чорти) [його] батька знає (зна)* (1); рос. *не было печали; вот где сидит; хорошенечкое (хорошее) дело!*; *разрази [порази] тебя [его, её, вас, их] гром (громом); черт знает что <такое>!*; англ. *bless me (my або your heart, my heart and soul, my life, my soul, my stars)!*; нім. *Blut gerät in Wallung*);

б) «роздратування», «розчарування», «гнів» (*хай (нехай) воно (він, вона) [ясним вогнем (полум'ям)] горить / згорить (загориться)*; лайл. *їдять [його] мухи [з комарами]* (1), *хіба [ж] (чи) [тобі (йому, їй і т. ін.) повилазило*; рос. *в сердцах*,

вывести из себя, тьфу <ты> пропасть [чорт]!, зол как черт, сверкать глазами; англ. амер. (as) sore as a boll);

в) «здивування» (фам. *що за вража (лиха і т. ін.) мати; от (рідше ось) тобі [й] маєш* (2); лайл. *отуди к лихій годині! (до біса і т. ін.); от тобі й раз!; скажи (скажіть) на милість [божу (бога)]*; «здивування» й «досада» (англ. *good gracious!*);

г) «злість» (лайл. *щоб тебе об землю кидало; чорна година*; рос., прост. *чтоб пусто было* (1); англ. *get smb's back up; one's back is up*; англ. австрал., розм. *get off one's bike*; нім., розм., фам. *einen Bauch voll Zorn (або Wut) haben*; розм. *eine Wut (або Mordswut) im Bauch haben; Bosheit schnauben*); «злість» і «бурчання» (англ. *fret and fume*);

г) «скаженість» (рос. *лезть на стенку, доводит до белого коления*; англ., розм. *be (get або go) up in the air*; розм. *blow a fuse*; нім., розм. *eine Wut im Balg haben; das Blut in den Adern sieden (або kochen) machen; böses Blut machen*; розм. *bis aufs Blut reizen; wütend sein (або toben, rasen) wie ein Berserker*).

Незадоволення може супроводжуватися:

а) бажанням позбутися когось, не бачити: лайл., перев. жарт. *бодай (хай би, нехай би) грець спалив у діжці*; грубо до дідька [лисого] (1); лайл. *іди [собі] на всі чотири вітри (на чотири боки)*; грубо *котися ковбасою (ковбаскою)* (1); лайл. *чорт би побрав (узяв, забрав)*;

б) недобрим побажанням комусь: лайл., перев. жарт. *хай (нехай) грім поб'є (уб'є, приб'є і т. ін.)* (2); лайл. *щоб [тобі (йому, їм і т. ін.)] дихати не дало*; лайл. *нехай (хай) лизень (лиз, рідше лизь і т. ін.) злизже (лизне)*; лайл. *хай (нехай) поб'є морока*; лайл., перев. жарт. *нехай (хай) повилазять очі*; лайл. *щоб [крізь землю] провалитися* (2), лайл. *трясця йому (їй, тобі, вам, їм) в печінку (в печінку, в пуп, в бік і т. ін.)*;

в) бажанням, щоб хтось замовк: лайл. *бодай (хай, щоб і т. ін.) йому (тобі і т. ін.) кістка в горло тощо*.

Зовнішнім маркером незадоволення постають: а) вираз обличчя — фам. *надувати (надимати) / надуті губи* (1); б) колір обличчя — англ. *black in the face* «багровіти» й *blue in the face* «до посиніння»; в) погляд — *метати громи і (та) блискавки* (2); г) підвищення голосу — *на високих нотах*; г) лайка, сварка — *намилити шию (голову)* (2); *робити сцену*; рос., прост. *на все корки*; ж) сльози та плач — *зневажл. квасити губи*; грубо *трубити в кулак* (2); *лити (проливати) / пролити сльози* (1); *пускати / пустити сльозу (сльози)* (1); *розквасити губи* (1); *сміятися / засміятися на кутні*; зневажл. *розпускати / розпустити слини (патоки, рюми, рюмси)* (1). Інтенсифікація дії *плакати* передається семою «ридати» — *сльози заливають / залили очі (лице)*, набуваючи характеристик «гірко», «невтішно» (*обливатися (рідше заливатися, обсипатися і т. ін.) / облитися (рідше залитися, обсипатися і т. ін.) [гіркими (гарячими, буйними і т. ін.)] слізьми (сльозами)*); *поливати / полити сльозами (сльзьми, сльозою і т. ін.)*; *сльози течуть річками*; «нестримно»: *за слізьми (сльозами) світа (світу) [білого] не бачити* (1). Для вираження удаваного незадоволення використовується фразема жарт. *щоб (бодай, хай би і т. ін.) муха вбрикнула*. Незадоволення можна приховувати за зовнішнім спокоєм, веселістю: *робити добру міну при поганій (недобрій) грі*.

Частотними є випадки поєднання здивування та розчарування з посиленням експресивності, що інтерпретується як незадоволення (рос., прост. *вот так клюква!; вот так фунт!; вот так штука!; вот те (тебе) <и> на!; вот те (тебе)*

<и> раз!); накладання семантичних діапазонів «схвалювати — не схвалювати» та «задовольняти — не задовольняти» в реалізації негативної оцінки, тобто «незадоволення» та «несхвалення» співіснують у фраземних значеннях (лайл. *хай (нехай) йому (їй) абищо; к лихий годині; ірон. де ж (вже) пак (1); ну його; що [це] за мода [пішла]; нічого сказати; хай (нехай) йому кур*).

3. Семантичний діапазон «цінний — нецінний». Людина, залучаючи предмети до власної діяльності, намагається отримати інформацію не лише про їхні об'єктивні та суб'єктивні властивості, а й оцінити їх. Постаючи об'єктами ціннісного ставлення, предмети та явища виступають носіями цінності. Результатом оцінного ставлення до певного об'єкта, за О. В. Бабаєвою²⁹, є оцінка. Предмети та явища, що отримали позитивну оцінку, визнаються цінностями й у подальшому виступають орієнтирами ціннісно-оцінної діяльності. На основі визначених оцінок формується норма, а згодом — оцінний стереотип, певна стійка реакція на одні й ті самі або подібні ситуації.

Цінності утворюють ціннісну картину світу — систему моральних, етичних норм і поведінкових правил, що реконструюється як взаємопов'язані оцінні судження, співвідносні з юридичними, релігійними, моральними кодексами, загальноприйнятими судженнями здорового глузду, типовими фольклорними та відомими літературними сюжетами³⁰. На думку О. М. Вольф³¹, у комплексі з оцінками ціннісна картина світу складається з норми й оцінного стереотипу, що є орієнтирами оцінки. Отже, цінність з погляду категорії оцінки — це акт людської свідомості, що полягає в порівнянні певних об'єктів, їхніх властивостей, ролі в життєдіяльності суб'єкта, результатів і наслідків, закріплених у свідомості та в мові як позитивне, негативне або нейтральне.

Фраземи, в яких домінує ціннісний складник, підлягають класифікації на загальнооціннісні та конкретнооціннісні. Загальнооціннісні фраземи характеризують об'єкт у семантичному діапазоні «цінний — нецінний» (вартий — невартий, корисний — некорисний, значущий — незначущий) та утворюють:

1) ФСГ «Цінний» ([i] *ціни нема (немає, не було); [i] ціни не скласти (не складаєш); тримати / витримати марку (2); на дорозі (на вулиці, на смітці і т. ін.) не валяється; не мати ціни (2); англ. of much account (1) (of smth.)* «надзвичайно цінний, важливий, високої вартості за своїми якостями, властивостями, особливостями»; *сильна сторона* «цінна, корисна якість, властивість кого-, чого-небудь, якою дорожать, яку цінують»; *приймати / прийняти всерйоз*; англ. *take much account of smth.* «надавати значення чому-небудь, вважати щось вартим уваги, цінувати»; перев. ірон. *велика цяця (2); англ., розм., жарг. a big pot; a big bug, gun, noise, shot або wig; a big cheese, dog, fish, number або wheel; cock of the roost (1)* «важливий, потрібний»; *carry authority* «впливовий, авторитетний» тощо);

2) ФСГ «Нецінний» (*суєта суєт* «життєві дрібниці та їх оцінка як незначних, мізерних, не пов'язаних із справжніми цінностями життя»; *нуль без палички; гріш (копійка, шаг) ціна [в базарний день]; ірон. задля (для) меблів; не вартий*

²⁹ Бабаєва Е. В. Культурно-языковые характеристики отношения к собственности (на материале немецкого и русского языков) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Волгоград, 1997. — 22 с.

³⁰ Карасик В. И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты : Сб. науч. тр. — Волгоград ; Архангельск, 1996. — С. 5.

³¹ Вольф Е. М. Оценочное значение и соотношение признаков «хорошо / плохо» // Вопр. языкознания. — 1986. — № 5. — С. 98–106.

(не варт) виїденого яйця (вишкварки, дірки з бублика, фунта ключця і т. ін.); не вартий (не варт) [і] [ламаного] гроша (карбованця, [щербатої] копійки, шага, шеляга, [мідного] п'ятака) [в базарний день] (2); рос., жарг., ірон. *отставной козы барабаничик*; прост. *плевка не стоит*; *выеденного яйца не стоит*; прост. *не фонтан*; *не выдерживать <никакой> критики*; англ. *of no account*; нім., розм., грубо *einen Dreck werf sein; in die Ecke gehören; ist doch keinen Dreier wert* «нічого не вартий, не має ніякої ваги, ніякого значення; ніщо»; *десята спица в колесі*; рос. *последняя спица в колеснице* «той, хто відіграє незначну роль»; прост. *мелкая сошка* «невпливовий, неавторитетний» тощо).

Конкретноціннісні фрази постають складником ціннісної картини світу та репрезентують певну цінність, що реалізується фраземною аксіологічною опозицією (далі ФАО) «цінність — нецінність», напр.: 1) здоров'я (ФАО «здоровий — фізично нездоровий»: ірон. [і (ще й)] *довбнею (поліном) не доб'єш*; англ. *alive and kicking* — *не жилаць (не житець)* [на цьому світі]; обома ногами вже в могилі); 2) мир (ФАО «братися за зброю — кидати зброю»: англ. *fly to arms; rise in (або take up) arms (against)* — англ. *lay down (one's) arms; throw down one's arms*); 3) краса (ФАО «зовні привабливий — зовні непривабливий»: як (мов, наче і т. ін.) *лялечка; очей не відведеш (не відірвеш)* — ні з плечей, ні з очей; і глянути гидко); 4) любов (ФАО «любити — перестати любити»: *віддавати / віддати серце* (1); англ. *fix one's affection(s)*; нім., розм. *j-m zutiefins Augeges ehen haben* — *викинути (викреслити)* з [свого] серця); 5) свобода (ФАО «бути залежним — звільнитися від залежності»: *даватися / датися в руки (до рук)*; *затиснути в кулак* — *вирватися з пазурів*; нім. *die Arme frei haben*); 6) розум (ФАО «розумний — нерозумний»: *не з дурного десятка; голова не половою (не соломкою, не ключчям і т. ін.) набита* — *зайчики в голові стрибають*; нім., розм., фам. *dumm wie Bohnenstroh*); 7) щастя (ФАО «щасливий — нещасливий»: *народитися (вродитися) в сороці*; *народитися під щасливою зіркою (зорею)* — *обійдений долею* (заст. *судьбою*); нім., розм., жарг. *ein Bündel Elend*); 8) робота (ФАО «посилено працювати — ледарювати»: як [божа] *бджола*; англ. амер., жарг. *hit the ball* — *ганяти вітер по вулицях (по світу)*; нім. *auf der Bärenhaut Hegen*); 9) родина (ФАО «мати родину — не мати родини»: *діти обсіли; домашнє (родинне, сімейне) вознище* — *ні роду ні племені*; англ. амер., жарг. *keep bach*); 10) гроші (ФАО «багатий — бідний»: *кишеня не сходиться; міряти мірками (міркою, ковшем) гроші* — *і кішки нема чим годувати*; нім. *j-m geht der Atem aus*) тощо. Об'єкт оцінки виступає цінністю, якщо його властивості визнаються позитивними, потрібними, корисними, такими, що відповідають певним вимогам.

4. Семантичний діапазон «цікавити — не цікавити». Фрази цього діапазону формують ФСГ «Виявляти інтерес» і ФСГ «Не виявляти інтересу».

У ФСГ «Виявляти інтерес» зацікавлення викликають: 1) те, що не виходить за межі інтересів власного життя, роботи (*варитися у власному соку*); 2) те, що виходить за межі особистих інтересів (*вилазити (вилізати) / вилізи зі своєї (власної) шкаралупи*); 3) найближчі інтереси без перспектив на майбутнє (*жити одним (сьогоднішнім) днем*). Використання у власних інтересах передають фрази рос. *класть охулки [похулы] на руку*; англ. *take advantage* (1); *turn smth. to advantage*, у певних інтересах — рос. *ставить на службу*; відповідність інтересам — англ., жарг. *be (right) down one's alley* (2). Зайва цікавість, переважно до чужих справ, може поєднуватися із семами «безцеремонний» (*заглядати (зазірати) в горишки; покопирсатися в душі (у серці)*; очі великі) і «небажана ціка-

вість» (сунутися зі своїми козами на торг), що потрапляють у зону негативної оцінки.

Зацікавлення перед пильним поглядом або уважним слуханням: як (мов, ніби і т. ін.) *заворожений* (2); *їсти* (поїдати, жерти, пожирати і т. ін.) *очима* (оком) (2); *ловити кожне слово; ловити слова* [із рота]; *обмацувати* (мацати) / *обмацати* (помацати) *очима* (поглядом, зором і т. ін.); *розвішувати* / *розвішати* (розвісити) *вуха* (уха); *аж рота роззявити; розпускати* (розставляти) / *розпустити* (розставити) *вуха* (уха) (1); з *розкритим ротом*; англ. *be all attention*; нім. *sein Auge auf-j-n lenken*.

Індиферентність оцінки репрезентована у ФСГ «Не виявляти інтересу»: *не мати* [ніякого] діла; *аби лихо тихо* (1); *не горіти і не куритися; ні гаряче ні зимино; [і] горя* (нужди) *мало; [і море] по коліна* (рідше *по коліно*); *і горя* (нужди) *нема* (немає); *порожньо в серці* (на душі, в душі і т. ін.); *а там хоч [і] не розвидняйсь!*; *і за вухом не свербить; хоч трава не росте; живий труп; хата скраю* (1); з *холодком; ні холодно ні жарко*; рос. *хоть бы хны* (2); до *лампочки*.

Фраземи з дифузною оцінкою можуть передавати і позитивну, і негативну оцінку: [ой (ох)] *маїнко* [ж] *моя* [рідна]! — «уживається для вираження захоплення, здивування, радості, незадоволення і т. ін.»³²; рос., прост. *черт возьми!* — «вислів, що виражає незадоволення, обурення, здивування, захоплення тощо»³³; англ. *my (giddy або sainted) aunt!* — «вислів, що виражає здивування, обурення, захоплення тощо»³⁴. Оцінне значення таких фразем реалізується в контексті, пор.: *чорт* (біс) [його (вас, тебе і т. ін.)] *бери* (забирай) / *візьми* (побери, забори і т. ін.) — «1. лайл., уживається для вираження незадоволення, обурення, досади з приводу чогось. *Чорт забори, що ж я тут маю почувати?* (І. Головченко); 2. уживається для вираження задоволення, захоплення ким-, чим-небудь. [Бугров:] *Я живий! Чорт забирай, як я здорово біг!* (І. Микитенко)»³⁵.

Отже, оцінні фраземи становлять значну частину фраземіки та функціонують у п'яти семантичних діапазонах: 1) «добре — погано» (ФСГ «Позитивна оцінка, ФСГ «Негативна оцінка») та 2) «схвалювати — не схвалювати» (ФСГ «Схвалювати», ФСГ «Не схвалювати») з виділенням власне-оцінних фразем, що членуються на загальнооцінні та конкретнооцінні; 3) «задовольняти — не задовольняти» (ФСГ «Задовольняти», ФСГ «Не задовольняти») з актуалізацією емотивних фразем; 4) «цінний — нецінний» (ФСГ «Цінний», ФСГ «Нецінний») із виокремленням загальнооцінних і конкретнооцінних фразем; 5) «цікавити — не цікавити» (ФСГ «Виявляти інтерес» і ФСГ «Не виявляти інтересу»).

За характером оцінки фраземи класифікують на фраземи з позитивною оцінкою, що позиціонуються як «добре», «схвалювати», «задовольняти», «цінний», «цікавити», фраземи з негативною оцінкою, інтерпретовані як «погано», «не схвалювати», «не задовольняти», «нецінний», «не цікавити» та фраземи з дифузною оцінкою, що визначається контекстуально.

³² Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. — К., 2003. — С. 381.

³³ Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А. И. Молоткова. — М., 1967. — С. 520.

³⁴ Кунин А. В. Большой англо-русский фразеологический словарь. — 4-е изд., перераб. и доп. — М., 1984. — С. 54.

³⁵ Словник фразеологізмів української мови. — С. 768.

Домінують за кількістю та різноманітністю оцінних фразем у всіх виділених семантичних діапазонах постає негативна оцінка. На оцінку фраземи може накладатися експресивність, спрямована на посилення перлокутивної сили оцінної фраземи. Більшість фразем одночасно є носіями оцінного значення, емоційності та постають як стилістично марковані.

Оцінка у фраземіці поєднує вербальні та невербальні знаки. Специфіка невербальної оцінки полягає в тому, що фразема містить інформацію про виконання певної фізичної дії (жесту, погляду, мімічного руху тощо) і водночас про те, що ця дія постає виявом певної оцінки.

Фраземна оцінка виявляє безпосередній зв'язок з емотивною та ціннісною картинами світу. Перспективним видається аналіз конкретноціннісних фразем з опрацюванням фраземного рівня ціннісної картини світу.

(Донецьк)

Z. V. KRASNOBAIEVA-CHORNA

SEMANTICS COPE OF EVALUATIVE PHRASEMICS

In the paper it was determined the phrasema axiological specificity and it was worked out the typology of the phrasemas with evaluative semantics which is realized in the ranges «good — bad», «approve — do not approve», «satisfy — do not satisfy», «valuable — not valuable», «interest — do not interest».

It is selected by the character of the evaluation semantics in the work: 1) the phrasemas with a positive evaluative semantics corresponding to the components «good», «approve», «meet», «valuable», «interest»; 2) the phrasemas with a negative evaluative semantics interpreted as «bad», «do not approve», «do not satisfy», «not valuable», «not interest»; 3) the phrasemas with diffuse evaluative semantics defined contextually.

Keywords: axiology, phrasema, phrasema value, evaluative phrasema, phrasemasemantics group.

ПРО ВНУТРІШНІЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕЛІГІЙНОЇ ЛЕКСИКИ (на прикладах запозичень *поганий* та *агнець*)

У статті розглянуто питання збагачення лексичної системи української мови лексикою з релігійними значеннями на прикладі історії розвитку іншомовних лексем *поганий* і *агнець* та механізмів формування їхніх вторинних значень. Автор доводить, що релігійна лексика в українській мові має потужний внутрішній потенціал для розбудови прагматичних значень з найвищим ступенем вияву певних ознак. Незалежно від типу зв'язку між первинним і вторинним значеннями, розширення лексико-семантичних структур релігійних лексем нерелігійною семантикою відбувається завдяки актуалізації традиційних для релігійних значень оцінок (позитивної, як у метафорі *агнець*; негативної, як у гіперонімі *поганий*), увиразнених комплексом емотивних ознак і навіть поляризацією зовнішньої форми слова та нового нерелігійного значення, як в енантіоконотемічному конверсиві *агнець*.

Ключові слова: релігійна лексика, денотативне / конотативне значення, оцінна енантіосемія.

Вплив релігійного чинника на розширення лексико-семантичного потенціалу української мови завжди був значним. Деякі дослідники вказують на слабкий зв'язок релігійного й національного на зорі християнізації; мовляв, з упровадженням християнства конфесійні відмінності між групами населення мали більшу вагу, ніж відмінності етнічні, мовні чи державні¹. Італійський славіст Р. Піккіо навіть назвав домінування конфесійного над національним у народів *Slavia orthodoxa* «конфесійним націоналізмом»². Як доказ цього науковець наводить спільну старослов'янську мову, прийняту за *lingua sacra* як латина в поляків, чехів, словаків, хорватів, словенців. Оскільки неканонічні твори в ранньохристиянському періоді переважали над канонічними (а саме в них народна стихія, ментальні риси в гібридному функціонуванні церковнослов'янської та народної мов були визначальними)³, є підстави, на нашу думку, вважати ранній писемний період часом формування національних лексиконів. «Старослов'янська з розвиненим словником, синтаксисом та фразеологією була зразком й органічним джерелом збагачення» для відносно молодой української літературної мови⁴, стимулювала розвиток специфічних нових одиниць, що стали характеризувати словниковий склад української мови⁵.

¹ Мечковская Н. Б. Язык и религия : Лекции по филологии и истории религий. — М., 1998. — С. 15.

² Пиккио Р. История древнерусской литературы / Пер. И. В. Дергачевой, Е. Л. Лившиц, С. Г. Яковенко. — М., 2002. — С. 115.

³ Мечковская Н. Б. Знач. праця. — С. 154.

⁴ Німчук В. В. Літературні мови Київської Русі // Історія української культури : В 5 т. — К., 2001. — Т. 1 : Українська культура XIII — першої половини XVII століть. — <http://litopys.org.ua/istkult/ikult02.htm>.

⁵ Лексика давньоруської мови // Історія української мови. Лексика і фразеологія / Редкол.: В. М. Русанівський (відп. ред.), В. Л. Карпова, В. В. Німчук, І. П. Чепіга. — К., 1983. — С. 163.

Від початку християнізації лексику української мови поповнила велика кількість лексичних одиниць, утворених шляхом вторинного освоєння релігійних лексем, запозичених зі старослов'янської або через старослов'янську мову. У цій статті маємо на меті проаналізувати вплив релігійної сфери на розвиток лексичної системи української мови, взявши до уваги історію та механізми формування похідних значень запозичених лексем *поганий* і *агнець*. Вибір саме цих лексичних одиниць мотивований тим, що обидві лексеми, збагативши слов'янські мови релігійними значеннями, в українській мові розвинули свою вторинну нерелігійну семантику по-різному.

У давній писемній пам'ятці «Слові о полку Ігоревім» лексему *погань* використано для характеристики половецьких завойовників⁶ у прикметниковій та іменниковій формі: 1. «*Съ заранія въ пятокъ / потопташа поганяя пѣкы половецкыя, / и рассѣшяся стрѣлами по полю, / помчаша красныя дѣвки половецкыя, а съ ними злато, / и паволокы, и драгыя оксамиты*». 2. «*Уже бо бѣла не течеть сребреными струями / къ граду Переяславию, / и Двина болотомъ течеть / онимъ грознымъ полочаномъ / подъ кликомъ поганыхъ*» (СІ⁷). У семантичних структурах обох значень наявні негативні семи 'завойовник', 'чужа земля / чужа держава', 'чужовірець (нехристиянин)'. Виокремленню останньої семи, що вводить лексему *погань* до релігійного словника, сприяють наявні у творі, хоча й скупі, лексеми християнської тематики, незважаючи на те що молитви, дії, жести, думки, притаманні християнам, у «Слові» відсутні: 1. «*Тому вѣщей Боянъ / и прѣвое припѣвкѣ, смысленый, рече: / “Ни хытрѣ, / ни гораздѣ, / ни птицю гораздѣ, / сѣда Божія не минѣти”*». 2. «*Прыснѣ морє полунощи; идѣтъ сморци мѣглами. Игореви Князю Богъ пѣтъ кажетъ изъ земли Половецкой на землю Рускѣю, къ отню златѣ столѣ*». 3. «*Здрави князи и дружина, / побарая за христѣяны / на поганяя пѣкы! / Княземъ слава, а дружинѣ! / Аминь*». У пам'ятках руського літописання XI–XIII ст. («Повісті временних літ», Київському та Галицько-Волинському літописах), у яких релігійні сюжети становлять більшу частину текстів, *погаными* називають усіх нехрещених — і співвітчизників, і чужоземців: 1. «*Она же разѣмѣвши, и рече къ царю: “азъ погана есмь, да аще меня хоцещи крестити, то крѣсти мя самъ; аще ли, то не крещѣся”*. И крести ю царь с патриархомъ». 2. «*А Половцемъ воюющимъ по землѣ, и рѣша емѣ мужѣ смыслѣнѣи: “почто вы распрю имата межи собою? а поганин гвѣять землю Рускѣю”*» (ЛР).

Завдяки визрілій на той час потребі назвати нові поняття, що стосувалися несприйняття християнської віри, лексема *погань* у мові Київської Русі, за спостереженнями словниківів, не лише стала багатозначною, а й розвинула багате гніздо спільнокоренових лексем: *погань* / *поганый* / *поганъ* «язичник», «неправовірний, еретичний; еретик», «неправославний; нехрист, поганий (назва недругів Русі)», «іноземний, чужоземний», «неосвічений, грубий», «нечистий» (Срезн., 2, 1011–1012) / «1. Язичницький; належний до язичників; язичник // належний до іновірців, іноплемінників (про ворогів) / мн. Про землю, країну іно-

⁶ Завойовниками земель руських, як зауважує В. Перетц, були «не самі половці, ба й литовці, що турбують півн.-зах. кордони Руської землі <...> Половців р. 1180 привели до Полоцької землі Ярослав, брат Святослава в. кн. Київського, й Ігор, герой “Слова”, коли Святослав, ворогуючи з Ростиславичами, воювавсь під Дрютьськом. У цьому-таки поході брали участь полоцькі князі, котрі привели Ливонців та Литву» (Перетц В. Слово о полку Ігоревім : пам'ятка феодальної України-Руси : Вступ. Текст. Коментар.— К., 1926.— <http://litopys.org.ua/peretz/peretz.htm>).

⁷ Список скорочень див. у кінці статті.

племінників, іновірців. 2. Нечистий, паскудний» (СДРЯ) / «який шанує несправжніх богів, язичницький», «*прикм.* поганський язичник» (СДСЯ, 946); *поганинъ* «язичник», «неправославний; нехрист, поганий (назва ворогів Русі)», «іновірець, чужоземець» (Срезн., 2, 1011) / «язичник; іновірець, нехристиянин» (СДРЯ) / «язичник, ідолянин, поганин» (СДСЯ, 946); *поганыни* «язичниця» (СДСЯ, 946); *поганьць* «язичник» (Срезн., 2, 1012; СДСЯ, 946); *поганьство* «язичництво», «ворожа країна, вороги» (Срезн., 2, 1013) / «язичництво; дотримання язичницьких обрядів» (СДРЯ) / «1) нехристиянство, язичництво, магометанство; 2) нечестя, паскудство» (СДСЯ, 946); *поганьскыи* / *поганьскый* / *поганьскъ* «язичницький», «варварський, ворожий», «бісівський, нечистий» (Срезн., 2, 1012–1013) / «язичницький // іноплемянний, нехристиянський» (СДРЯ) / «належний поганцям, язичницький, нечестивий», «поганський язичник» (СДСЯ, 946); *погань* «(збірн.) язичники», «неправославні; нехристи, погані (так називали всіх народів, ворожих Русі)», «паскудство, нечисть» (Срезн., 2, 1012) / «збірн. Іновірці; язичники / земля, країна іноплемянників, іновірців» (СДРЯ) / «всяка нечисть, паскудство» (СДСЯ, 946); *поганинни* «осквернити кого-небудь нечистотою» (СДСЯ, 946); *поганьскыи* «по-язичницьки, як язичники» (Срезн., 2, 1012) / «подібно до язичників, по-язичницьки» (СДРЯ) / «язичницьки» (СДСЯ, 946); *поганомысльнии* «Про секту християн, яка наслідує язичницькі звичаї» (СДРЯ); *поганословьнъ* «язичницький» (СДСЯ, 946).

У латинській мові лексема *pagānus* первісно означала «сільський; селянський, простий, неосвічений» (< *pagus* «сільська громада, село; сільське населення; область, район, округ») (ЕСУМ, 4, 472). Як зауважує П. Черних, у період до IV ст. язичництво у християн називали *religio pagana*, тобто «віра сільська, мужича», бо християнство в Римі спочатку було релігією міського населення (ІЕССРЯЧ, 47). Через старослов'янську (ст.-сл. *поганъ* «варвар, кат; іноземний, варварський, поганський, язичницький» — ЕСУМ, 4, 472) лексема ввійшла до мови Київської Русі у прикметниковому значенні «нехристиянський», а похідне іменникове «нехристиянин» слугувало тимчасовою перехідною формою, від якої поступово розвинулися іменники *поганинъ* і *поганьць*: 1. «В том стиху, реченням от вас, ксендзове бискупи, показуется еще быти *поганы*, а не християны» (ЛР, 353). 2. «<...> одним способом с *поганци* некрещеными мир любят и царство роскоши его насытитися прагнут и еще больше, нежели *погане*» (ЛР, 303). Пізніше іменники *поганинъ* і *поганьць* своїм активним функціонуванням фактично нівелювали лексему *поганыи* як іменник: 1. «По лѣтѣх же мнозѣх свѣтъ Руси розсіав, князь кіевскій, *поганин*, Христови увѣрив, Володимир, его же патріарха крестил, кгда от идольскои темности отступил а себе и люди о Христѣ просвѣтил» (Ул XIV–XVI, 498). 2. «Хоть не вірили воскресенію, як *погани*. А ми, хоть воскресенію із мертвих віримо, А предся, віруючи добре, зле чинимо» (Ул XVII, 227).

Релігійне значення «нехристиянський» зафіксувало негативно-емоційну соціальну оцінку групи людей: *поганий* = денотат «хто не прийняв християнства» + оцінний компонент «несхвалення, засудження того, хто не прийняв християнства / неприязнь до нього» + емоційний компонент «почуття зневаги» + експресивний компонент (інтенсифікація оцінки та емоцій, особлива психологічно мотивована піднесеність). Під впливом формування суспільного негативного ставлення до тих, хто не сприймав християнства, від релігійного значення лексеми *поганыи* у слов'ян визріло похідне гіперонімічне утворення — значення «злий / недобрий», яким окреслювали вже набагато ширше коло осіб чи ознак (не лише за стосунком до релігії). І. Огієнко пояснює: «<...> через погорде став-

лення по відношенню до нехрещених поганів повстало дальше значення злий, недобрий» (ЕССУМ, 4, 72). Лексема *поганый* мала конотативне напашарування ще в латинській мові, оскільки сільських людей вважали неосвіченими та погано вихованими. У мові Київської Русі для позначення половецьких загарбників дуже вдало було обрано лексему *поганый*, оскільки вона поєднала два значення — первинне «нехристиянський» і вторинне «злий, недобрий» (друге вже поширилося на інші, не пов'язані з релігією, мовленнєві ситуації), охопивши всі необхідні характеристики ворога — нехристиянин, неосвічений, злий, брудний, грубий, гидкий та ін.

Розширення семантичного обсягу лексеми *поганый* значенням «злий, недобрий» у мові Київської Русі відбувалося плавно: у текстах того періоду намагалися уникати незвичної двозначності (поганый за вірою чи поганый за вдачею?). Такі висновки випливають зі спостережень за мовою тогочасних пам'яток, у яких лексему *поганын* у нерелігійних значеннях та похідні від неї лексеми (наприклад, прислівник *погано*, дієслово *споганити* та ін.) літописці оминали, використовуючи слова *лхъ*, *злий*, *не добрын*, *сквернын* та под. Для порівняння наведемо мікроконтексти з літописів та їхні сучасні переклади В. Яременка (ЛР):

1. «Отвѣщаваѣша же бояръ и рѣша: “аще *лхъ* бы законъ Грѣчкый, то не бы баба твоя Ольга прияла крещення, яже мѹдрѣиши вси^х человекъ”». — «Бояри порадилися і сказали: “Якби *поганый* був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, а була вона наймудріша із всіх людей”». 2. «Отъ грѣховнаго во корене *злий* плодъ вываеѣтъ». — «А від гріховного кореня *поганый* плід буває». 3. «И рече Володимеръ: “се не добро есть мало городовъ около Кыева”. — «І сказав Володимир: “Це *погано*, що мало городів навколо Києва”». 4. «и нхъ же нечистотѹ видѣвѣ: ядяхѹ сквернѹ всякѹ, комары, мѹхы, коткы, змѣя, мертвеца не погребати, но ядяхѹ и женскыѣ изъврагы и скоты вся нечистыя. То видѣвѣ Олександръ ѹбоися, еда како ѹмножатся *осквернятъ* землю, (загна нхъ) на полунощныя страны ѹ горы высокыя; и Богѹ повелѣвшю, состѹпишася о нхъ горы полунощныя». — «І їхню нечистоту бачив: їли (вони) *погань* всіляку: комарів, мух, котів, змії; і померлих не хоронили, а пожирали, і жіночі викидиші, і скотів усіх нечистих. Побачив усе те Олександр і злякався, щоб, коли розмножаться, не *споганили* землю. (І загнав їх) в опівнічні краї у гори високі. І за божим повелінням зімкнулися за ними гори північні».

Якщо функціонування лексеми *поганын* у час створення «Слова» було сконцентровано на значеннях і похідних однокорених лексемах, що стосувалися релігій, відмінних від християнської, то після розпаду Київської Русі напрям розвитку було змінено — розширення лексико-семантичного поля лексем з коренем *поган-* активізувалося в нерелігійних значеннях. Так, пізніше, крім закріплення перших таких значень лексеми *поганын* («грубий», «злий, недобрий», «нечистий», «мерзенний»), словникарі фіксують значення «непривабливий зовні» («некрасивий» — СУМГ, 3, 229) і низку нових похідних лексем, які вже не стосувалися релігії, а саме: у «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» — *поганка* «мерзавка, негідниця» (МСТ, 2, 126); у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка — *поганка* «лихоманка», *погано* «Зле. Паскудно. Бридко» (СУМБ.-Н., 286); «Словарь української мови» Б. Грінченка містить досить розлоге гніздо однокорених лексем: *поганець* «гидка людина, мерзотник», *поганка* «мерзотниця», «негарна», «погана річ», «лихоманка», «змія», *поганин* «вовк», *поганити* «паскудити, оскверняти», *поганитися* «бруднитися, осквернятися»; *поганіти* «ставати гіршим», «втрачати привабливість»; *поганчати* / *паганишати* «втрачати привабливість», *поганкуватий* «не дуже хороший», «непоказний, негарний», *поганкувати* «не дуже добре», *погано* «не дуже добре, погано», «негарно», *поганюга* «збільш. від погань», *поганючий* «збільш. від поганый», *поганючо* «збільш. від погано» (СУМГ, 2,

229–230); а сучасні словники СУМ-1, СУМ-11, ВТССУМ, НТСУМ додають ще й такі нові значення та лексеми: *поганин* «той, хто викликає огиду, відразу (виглядом, поведінкою, вчинками і т. ін.)», *поганець* «лайливе слово», *поганка* «народна назва неїстівних шапинкових грибів», *поганський* «лихий, ненависний, проклятий», *поганенький* «досить поганий; негарний», *поганенько* «присл. до поганенький», *поганесенький* «не дуже гарний», *поганіший / поганший* «вищ. ст. до поганий», *поганорозчинний* «який погано розчиняється» та ін. (СУМ-1, 805; СУМ-11, 6, 701–704; ВТССУМ, 1002–1003; НТСУМ, 729–731).

Семантичний обсяг похідних нерелігійних значень лексеми *поганий* закріплений в активному словнику сучасних носіїв української мови:

«ПОГАНІЙ. 1. Який не має добрих якостей, властивостей; не такий, як треба; який викликає негативну оцінку. // Неприємний своїми якостями, властивостями (несмачний, смердючий і т. ін.). // Некорисний або шкідливий // Несприятливий, похмурий (про погоду, день і т. ін.). 2. Який не задовольняє поставлених вимог, не відповідає цим вимогам, певним потребам. // Виконаний недосконало, немайстерно; невправний. // Недосвідчений, невмілий (про людину). // Який не відповідає звичайним нормам, відхиляється від нормального (про стан, відчуття, життєві функції організму і т. ін.). // Нездоровий, хворий (про органи тіла, організм). 3. Який не обіцяє нічого доброго, віщує лихо, небезпеку або неприємність; невтішний, сумний. // Невеселий, гнітючий. // Нещасливий, важкий, жорстокий. // у знач. ім. *погане*. Те, що віщує лихо, небезпеку або неприємність. // у знач. ім. *погане*. Що-небудь лихе, небезпечне, неприємне. 4. Якому властиві негативні моральні якості (про людину). // Недоброчинливий, неприязний; злий. // у знач. ім. *поганий*. Людина, огидна своєю поведінкою, вчинками і т. ін. 5. Вартий осуду (про манери, поведінку, вчинки і т. ін.). // Який ганьбить, плямує кого-небудь. // Грубий, брутальний, непристойний. // у знач. ім. *погане*. Те, що варте осуду. // Який виражає осуд; несхвальний, негативний. 6. Непривабливий, негарний або бридкий на вигляд. // Брудний, нечистий. // *перен.* Який викликає ненависть; проклятий // *перен.* Нікчемний, підлий. 7. *етн.* Пов'язаний з нечистою силою; нечистий. 8. *заст.* Який не сповідує християнської віри, не додержується християнських заповітів у своєму житті. // у знач. ім. *поганий, погана*» (СУМ-11, 6, 702; див. також: ВТССУМ, 1002; НТСУМ, 2, 729–730); «ПОГАНІЙ. 1. Позбавлений позитивних властивостей, незадовільний, не такий, як треба. 2. Непривабливий, негарний зовні. 3. *етн.* Пов'яз. з нечистою силою» (СУМ-1, 805)⁸.

На думку О. Мельничука, лексичну розлогість лексем з коренем *поган-* в українській мові забезпечила фонетична близькість із власне слов'янськими утвореннями, пов'язаними з праслов'янськими *gana* «образа», *ganiti* «докоряти» та українськими *гана* «осуд, ганьба, сором», *ганити* «гудити; докоряти, лаяти» (ЕСУМ, 4, 472). Така гіпотеза (йдеться лише про фонетичну, а не генетичну схожість; М. Фасмер, наприклад, стверджує, що *поганити* «навіть чи має що-небудь спільне з п. *ganiti* “ганьбити, засуджувати”, ч. *haniti*» — Фасмер, 3, 294), на наш погляд, є цілком можливою, якщо зважити на високі кількісні показники

⁸ У російській мові лексична одиниця *поганий* у нерелігійних значеннях має обмежене коло використання (більшість її значень у тлумачних словниках російської мови марковані — разг.): «ПОГАНЫЙ. 1. Негодный для такого употребления, кое требует чистоты, загрязненный отбросами (разг.). 2. Не употребляющийся в пищу вследствие несъедобности (разг.) // Нечистый, запретный в силу религиозных обычаев (простореч. религ.). 3. Отвратительный, неприятный (разг. фам.). 4. Скверный, презренный, негодный (простореч. бран.). 5. Невысокий по качеству, плохой (разг. фам.). (Первонач. в древней церк. литературе — языческий, от латин. *paganus*)» (СУШ); «ПОГАНЫЙ. 1. Не употребляемый в пищу вследствие ядовитости, нечистоты. 2. Разг. Предназначенный для отбросов, нечистот. 3. Разг. Мерзкий, отвратительный, скверный // Плохого качества, дрянной. 4. только полн. Нечистый с религиозной точки зрения (первоначально — нехристианский, языческий)» (БТС); «Поганый. 1. полн. ф. Не употребляемый в пищу вследствие ядовитости, нечистоты. 2. полн. ф. Предназначенный для отбросов, нечистот (разг.). 3. Очень плохой, отвратительный (прост.). 4. Нечистый с религиозной точки зрения [первонач. нехристианский, языческий] (устар.). Орды поганых (сущ.)» (СОШ) і под.

утворених похідних лексем від праслов'янських *gana* та *ganiti* саме в українській мові: якщо в період Київської Русі такий словотвірний процес був ще не розвиненим (зафіксовано лише одну лексему *ганьба* «гажденіє:... злохленіє, ганба» — Срезн., 1, 509; СДСЯ, 135), то згодом він досить добре активізувався в українців, про що свідчить 1) розвиток низки однокореневих лексем з коренями *ган-* і *гань-*, які фіксують словники української мови XV–XVII ст. (*ганба* / *ганьба*, *поганьбенье*, *ганбити* / *ганбыти* / *ганьбити*, *ганьбитиса*, *ганебне*, *ганебний*, *ганити* / *ганіти*, *ганьбачий* — ІСУМ, 1, 506–507; ЛЛІЗ; СУМ-28, 6, 188–191), пізніше доповнені Б. Грінченком (*ганджа* / *ганджа*, *ганебність*, *ганебно*, *ганетьба*, *ганиба* / *ганеба*, *ганьбливий*, *ганьбливо*, *ганьбувати* — СУМГ, 1, 270–271) та українськими лексикографами нашого часу (*гандж*, *ганджовитий*, *ганджувати*, *ганджований*, *ганьбитель*, *ганьбителька*, *ганьблення*, *ганьблений*); 2) більша, ніж у споріднених мовах, різноманітність значень лексем *тана* і *гани-ти*: **gana* — у старочеській мові *hana* «образ», у чеській *hana* «осуд, хула, лайка, глум, вада, недолік, вчинок, що викликає осуд» (діал. *neni hani* «без вади, якісний»), у словацькій *hana* «осуд, хула», у польській *gana* «осуд, хула», у болгарській *ган* «порок, вада» (діал. *гана* «образ, осуд»), в українській *гана* «осуд, безчестя, посміховисько, сором»; **ganiti* — у старочеській мові *haniti* «різко вилаяти, ображати», у словацькій. *hanit'* «хулити, різко засуджувати, лаяти», у польській *ganić* «різко засуджувати, лаяти, хулити», у словенській *gājiti* «хулити, засуджувати», у південно-західному діалекті російської мови *ганить* «засуджувати, зневажати, хулити, гудити», у болгарській *ганиць* «засуджувати, зневажати», в українській *ганити* «засуджувати, докоряти, лаяти, злословити, паплюжити, ослаблювати, безчестити» (ЕССЯ, 99–100).

Прикметно, що в українській мові лексеми з коренем *поган-* у релігійних значеннях також збереглися⁹:

поганий «7. *етн.* Пов'язаний з нечистою силою; нечистий. 8. *заст.* Який не сповідує християнської віри, не додержується християнських заповітів у своєму житті. // у знач. ім. *поганий*, *погана*» (СУМ-11, 6, 702), *поганський* «*прикм.* до *поганин* 1. // Належний поганину, поганам; який є у поган; власт. поганам. 2. Стос. до часів поганства; пов'язаний з цими часами. 3. *етн.* Який знається, має зв'язок з нечистою силою; нечистий» (СУМ-11, 6, 704), *поганин* «*заст.* Той, хто сповідує дохристиянське релігійне вірування; язичник» (СУМ-1, 805–806), *поганець* «поганин» (СУМ-1, 805), *поганство* «1. Назва дохристиянських релігійних вірувань. 2. *збірн.* Погани» (СУМ-1, 806).

При цьому в українській мові активність використання таких лексем у релігійних значеннях і досі зберігається. На підтвердження цього подаємо переклади кількох мікроконтекстів Біблії з лексемою *поганин* у значенні «нехристиянин», здійснених у XX–XXI ст. П. Кулішем — І. Пулюєм — І. Нечуєм-Левицьким (1903 р.), І. Огієнком (1962 р.), І. Хоменком (1963 р.), Патріархом Філаретом (2002 р.), О. Гижою (2012 р.); лише Патріарх Філарет чужовірців та чужу віру називає не *поганами* / *поганством*, а синонімічними відповідниками *язичники* / *язичництво*, бо переклад здійснено з російськомовного джерела, де скрізь наявні лексеми *язычник* / *язычество* — П. Куліш, І. Пулюй, І. Нечуй-Левицький: «До вас треба було перше промовити слово Боже; коли ж відкинули ви його і вважаєте себе за недостойних життя вічного, то ось обертаємось до *поган*. Так бо заповів нам Господь: Я поставив тебе світлом *пога-*

⁹ Є вони і в болгарській *поганец* «язичник, нечестивець», чеській та словацькій *rohan*, давньопольській *rogan*, польській *roganin*, верхньолужицькій *rohan*, литовській *ragōnas*, латиській *ragāns* «язичник» (Фасмер, 3, 294).

нам, щоб був ти на спасенне до краю землі. Слухаючи ж *погане*, зраділи, і прославляли слово Господнє, і увірували, скільки було їх призначено до вічного життя» (Дії 13: 46–48); І. Огієнко: «До вас перших потрібно було говорити Слово Боже; та коли ви його відкидаєте, а себе вважаєте за недостойних вічного життя, то ось до *поган* ми звертаємось. Бо так заповів нам Господь: Я світлом поставив Тебе для *поган*, щоб спасінням Ти був аж до краю землі! А *погани*, почувши таке, раділи та Слово Господнє хвалили. І всі ті, хто призначений був в життя вічне, увірували» (Дії 13: 46–47); І. Хоменко: «Для вас треба було наперед промовляти слово Боже; та коли ви його відкидаєте від себе й вважаєте себе негідними вічного життя, ось ми звернемося до *поган*. Так бо звелів Господь нам: Я тебе поставив світлом *поганам*, щоб ти був спасінням аж до кінців землі. Чуючи це *погани*, зраділи і прославляли слово Господнє, та й увірували усі ті, що були призначені до вічного життя» (Дії 13: 46–47); О. Гижа: «Для вас першим належало проповідувати Слово Боже; та оскільки ви відкидаєте його і самі себе чините недостойними вічного життя, то ось, ми звертаємось до *поганів*; Бо так заповідав нам Господь: Я настановив Тебе світлом для *поганів*, щоб Ти був спасінням аж до краю землі. А *погани*, зачувши подібне, раділи і прославляли слово Господнє, і увірували всі, котрі були вибрані для вічного життя» (Дії 13: 46–47); Патріарх Філарет: «Вам першим належало проповідувати слово Боже, а через те, що ви відкидаєте його й самих себе робите недостойними вічного життя, то ми звертаємось до *язычників*. Бо так заповів нам Господь: “Я поставив Тебе світлом *язычникам*, щоб Ти був на спасіння аж до краю землі”. Слухаючи це, *язычники* раділи і прославляли слово Господнє, і увірували всі, які були наперед визначені до вічного життя» (Дії 13 : 46–47); російський синодальний переклад: «<...> вам первым надлежало быть проповедану слову Божию, но как вы отвергаете его и сами себя делаете недостойными вечной жизни, то вот, мы обращаемся к *язычникам*. Ибо так заповедал нам Господь: Я положил Тебя во свет *язычникам*, чтобы Ты был во спасение до края земли. *Язычники*, слыша это, радовались и прославляли слово Господне, и уверовали все, которые были предуготовлены к вечной жизни» (Деяние 13 : 46–49)¹⁰.

Отже, лексема *поганий* стала багатозначною ще в період Київської Русі, утворивши гніздо спільнокоренових лексем з релігійними значеннями, більшість з яких залишається актуальною і в сучасній українській мові. Вихід лексеми *поганий* та низки похідних з коренем *поган-* за межі релігійної сфери відбувся за допомогою гіперонімії ('неохрещений' → 'кожен, хто не відповідає вимогам мовця') і спирався на високу оцінку рідної для українців християнської віри ('несхвалення когось / чогось через іншу релігію' → 'несхвалення когось /

¹⁰ Аналогічний переклад простежуємо в багатьох віршах:

1. «<...> колись *погане* в тілі» (Еф. 2: 11–13) (БКул); «<...> колись тілом *погани*» (Еф. 2: 11–13) (БОг); «<...> колись *погани* тілом» (Еф. 2: 11–13) (БХом); «<...> нещодавно *погани* плоттю» (Еф. 2: 11–13) (БГиж); «<...> колись *язычники* плоттю» (Еф. 2: 11–13) (БФіл); «<...> некогда *язычники* по плоти» (Еф. 2: 11–13) (БРСП).

2. «<...> забороняють нам глаголати *поганам*» (1 Сол. 2: 16) [БКул]; «<...> забороняють нам говорити *поганам*» (1 Сол. 2: 16) (БОг); «<...> забороняють нам до *поган* говорити» (1 Сол. 2: 16) (БХом); «<...> перешкоджають нам проповідувати *поганам*» (1 Фс 2: 15) (БГиж); «<...> забороняють нам говорити *язычникам*» (1 Сол. 2: 14–16) (БФіл); «<...> препятствуют нам говорить *язычникам*» (1 Фс 2: 15) (БРСП).

3. «<...> учителем *поган* у вірі і правді» (1 Тим. 2: 6–7) (БКул); «<...> за вчителя *поганів* у вірі та в правді» (1 Тим. 2: 6–7) (БОг); «<...> учителем *поган* у вірі й правді» (1 Тим. 2: 5–7) (БХом); «<...> навчителем *поганів* у вірі та істині» (1 Тм 2: 5–7) (БГиж); «<...> учителем *язычників* у вірі та істині» (1 Тим. 2: 6–7) (БФіл); «<...> учителем *язычников* в вере и истине» (1 Тм 2: 5–7) (БРСП) і т. д.

чогось'). Збережений семантичний компонент релігійного значення 'негативна оцінка' поширився на всі відтінки нерелігійного значення, засвідчивши потужну внутрішню енергію релігійного слова, здатного витворювати такі стійкі похідні значення.

Розглянемо інший спосіб виходу релігійної лексики за межі сакрального — утворення нерелігійних переносних значень від релігійних, з'ясувавши і в них семантичний залишок первинного релігійного значення.

Етимологічні словники констатують факт запозичення лексеми *агнець* зі старослов'янської мови: «**агнець** — книжне запозичення в давньоруську мову із старослов'янської; ст.-сл. **агньць** відповідає східнослов'янському *ягня*» (ЕСУМ, 1, 46). О. Трубачов називає лексему **агньць** праслов'янською словотвірною інновацією, що функціонує у багатьох сучасних слов'янських мовах. Демінутивний суфікс *-ьсь*, за версією мовознавця, додався до основи **agn-*, якої у вільному вигляді в слов'янських мовах не існувало; її реконструювали дослідники праслов'янської мови, хоча методологічно доцільно характеризувати **agnь-*, **agno-* як дослов'янські форми (ЕССЯ, 1, 54). Багато неслов'янських мов індоєвропейської групи зберегли низку спільнокореневих слів, які справді засвідчують їхнє давнє спільне походження: «*агне*, *агнися* — *ягнится*, *агнило* — місце і час ягніння» (Срезн., 1, 5); «гр. *ἄνθος* із **ἄβρος*, **agnos*, лат. *agnus*, *agna*, ір. *īan*, кімр. *oen*, анс. *īanian* 'ягнитися', англ. *to yeap* 'т. с.', нді. *open*, згерм. **aunon* 'ягнитися', від **auna*, **ahuna* 'ягнятко'. Інд. основа **aguno-* (**oguno*) чи **aguhno-* (**oguhno*)» (ЭСРЯП, 1, 2); «**agnečina* 'м'ясо, шкірка ягняти', **agneťjъjъ* 'ягнячий', **agnica* 'ягниця', **agnidlo* 'місце, час народження ягнят', **agniti(se)* 'народжувати ягнят'» (ЕССЯ, 1, 56–57) і т. д.

Праслов'янська словотвірна інновація **agn-* + *-ьсь* (*агньць*) пов'язана з **agne* → «ст.-сл. **агна**, *ἀρνίον*, *ἀρνήν ἄνθος* 'ягнятко, ягня', болг. *agne* 'ягненок', *ягня* 'т. с.', макед. *јагне* 'ягнятко', схв. *jǎgne* 'ягнятко', словен. *ágnje*, *jágnje*, *jánje* 'ягнятко', ч. *jehně* 'ягнятко', слц. *jahňa* 'т. с.', влуж. *jehnjo* 'ягнятко', нлуж. *jagne*, полаб. *jogna* 'ягнятко; козенятко', п. *jagnić* 'ягнятко', словін. *jāgnja* 'ягнятко', друс. **агна** 'ягнятко', рос. *ягненок*, укр. *ягня* 'ягнятко', бр. *ягня* 'ягнятко'» (ЕССЯ, 1, 54). І **агньць**, і **агна** позначали дитя вівці, однак лексема **агньць** містила ще й семантичний компонент 'стать', перебуваючи в опозиції до лексеми **агниця**. «*Агниця* — вівця, овечка, агна. (АГНЬ) — овен, *agnus*. Це первинне найменування передбачає похідні *агньць*, *агноносъньи* та ін.» (Срезн., 1, 5); «Лекс. 1596 р. 1: «*агнец* — баранець, *агница* — молода овечка». Алф. XVII ст. 55: «*Агнец* — баран молодий. *Агница* — дуже молода овечка» (ЕССУМ, 1, 33–34). Тому етимологію лексеми **агньць** гіпотетично можна співвідносити з двома значеннями: «ягня» (тоді **агньць** та **агна** — синоніми) і «баранець».

Лексема **агньць** є книжним запозиченням у мову Київської Русі зі старослов'янської — першої за часом появи писемної слов'янської мови. У мову Київської Русі ввійшли не лише значення «ягня», «баранець», а й інші значення, актуалізовані в найдавніших пам'ятках, писаних старослов'янською мовою. Незважаючи на відсутність в етимологічних словниках вказівки на значення, пов'язані з релігійною сферою, яка саме й була головним рушієм розвитку писемності у слов'янських державах, немає сумніву, що такі значення були поширені в старослов'янській мові, оскільки вона для того й була створена Кирилом і Мефодієм, щоб доступною мовою передати зміст грецьких богослужбових книг. Так, у «Старославянском словаре (по рукописям X–XI веков)» лексему **агньць** розтлумачено стандартно, як і в етимологічних

словниках: «агньць, агньц — (ѣгньц) ἀρνός, ἀρνίον, ἀρίν агнец, ягненок, beránek, jehne» (СС, 66), проте в ілюстраціях лексема *агньць* чітко називає християнські поняття, наприклад: «стоюще на крѣстѣ *агньць* и два вьлка; се *агньць* в(о)жи вѣземмаи грѣхы вьсего мира» (СС, 66). Контексти засвідчують біблійні знання перекладачів про Агня як уособлення Ісуса Христа. Переслідований ворогами, пророк Єремія порівняв себе з лагідним агнцем, якого ведуть на заклання (Єр. 11, 19). «Цей образ був згодом використаний при описі Слуги Ягве, який, умираючи, для відкуплення гріхів свого народу, видавався “немов агнець, що на заріз ведуть його, немов німа вівця перед обстригачами, не відкривав Він уст”» (Іс. 3, 7). Іоанн Хреститель також це мав на увазі, коли за текстом 4-го Євангелія називав Ісуса «Агнцем Божим, який світу гріхи забирає (Йо 1: 29)» (СББ, 33). Крім цього, агнець був головною жертвовною твариною (Вих. 29, 38, Чис. 28, 9): наприклад, Бог повелів євреям зарізати на кожну сім'ю по одному ягняткові без вади, самчика, однолітка, як сказано у Книзі Старого Завіту — Вих. 12, 5, і євреї були викуплені з єгипетського рабства, ставши народом святим (Вих. 19, 6). Тому в період запозичення лексеми *агньць* зі старослов'янської мови актуальними були й біблійні значення «жертвовний баранець», «Ісус Христос» та «побожна людина» поряд зі значенням «ягня / баранець».

Зміст текстів періоду Київської Русі — це здебільшого поширення біблійних переказів та роз'яснень до них. Словники демонструють послідовну реалізацію в мові Київської Русі п'ятьох значень: чотирьох старослов'янських (первинного «ягня / баранець» (1), гіпонімічного «жертвовний баранець» («баранець» (ширше значення) → «жертвовний баранець» (вужче значення): жертвовним міг бути не кожний баранець, а лише непорочний, бо тільки чиста кров безвадної — несліпої, неушкодженої, некоростяної, непаршивої (Лев. 22, 20–22) тварини очищала від гріхів) (2), метафоричних «Ісус Христос»: Ісус Христос — як жертвовний баранець — непорочний, смиренний, призначений бути покутною жертвою за гріхи людства (3), «побожна людина»: побожна людина — як жертвовний баранець — покірна, чиста, вірна Божим заповідям, жертвна (допомагає ближнім, приймає обмеження релігійного характеру) (4) і розвиненого нового — метонімічного «частина проскури» (символ Ісуса Христа у назві частини проскури) (5): 1) «ягня»: «И рѣки наводнют си огради сладкую испущаю(т) воню и агньци на зеленѣ травѣ скачють; Горы видѣвше вѣсѣтрепеташа и холми ко агньци възграша» (СДРЯ); 2) «жертвовний баранець»: «Измѣни мзду мою десяти агньцеві» (ПЦСС, 5); «Авель же принесе(т) агнецъ первенець» (СДРЯ); 3) «Ісус Христос»: «Се, Агнецъ Божій, вземляи грѣхы міра» (ПЦСС, 5); «Жреться агнецъ Бии вѣземмаи грѣхы вьсего мира» (Срезн., 1, 6); «Блгодателю агнече бжии призри на смѣрzenie» (СДРЯ); 4) «побожна людина»: «Вѣзрадоваша же сѧ... агници чистіи» (Срезн., 1, 6); «Ко начасте тако и кончасте, добрии Хс(ва) стада пастыри, за нюже и дѣшу свою положисте, не дадуще волку къ агньцемъ приблизитисѧ» (СДРЯ); 5) «частина проскури»: «Не повѣлѣваамъ дѣкономъ агньца вынимати нѣ по(п)мѣ» (СДРЯ).

У період з XV по XIX ст. семантичну структуру лексеми *агнецъ* розширюють два значення — релігійне метонімічне «ритуальний хлібний виріб / паска» (символ Ісуса Христа у назві ритуального хлібного виробу / паски) (6) та нерелігійне метафоричне «спокійна людина, яка нікому не робить шкоди, зла» (спокійна людина, яка нікому не робить шкоди, зла — як жертвовний баранець — миролюбна, добра, співчутлива до всіх людей і т. ін.) (7):

1) «ягня»: «Агнець, агнецъ. 1. Ягня. заст. агнецъ» (СУМ-28, 1, 72); 2) «жертвний баранецъ»: «Христосъ, Богъ наш, принесе Себе волноє заклєніє, яко єдинолѣтєнь агнецъ непорочєнь, о нашихъ грѣсѣхъ» (ЕССУМ, 1, 33–34)¹¹; 3) «Исус Христосъ»: «Ты єстєсь Агнець, агнецъ незлобивый, чистый, безгрѣшный... справедливы(й)» (СУМ-28, 1, 72); «Наричєт же Писаніє и Христа Бога Агнєцєм и Юнцєм приточнѣ (алєгорично)» (ЕССУМ, 1, 33–34); 4) «побожна людина»: «Рєклѣ їс... петрови... паси агнѣцѣ мои. Петре, паси агнца моя, паси овца моя, паси агнца моя» (СУМ-28, 1, 72); «Наричютжєся приточнѣ (алєгорично) Агнцами и Святїи мучєници и принесєшєся Богови яко жертвы одушєствєлєннє у Всєсожжєніє словєсная» (ЕССУМ, 1, 33–34); 5) «частина проскури»: «Антїдѣронѣ, выклєдаєтєся дарѣ, то єсть Просфоры оной з которєи Агнець вынєтый єсть, роздроблєніє, и людє(м) прихѣдачє(м) раздаваніє» (СУМ-28, 1, 72); 6) «ритуальний хлїбний вирїб / паска»: «Єв(г)лєста выпєсоуєтє... якѣ ты (ж) хс, изьидши велєкодєнного баранка, або агнѣца, роздаєтє оучєникамѣ своимѣ тѣло своє и кровь свою» (СУМ-28, 1, 72); 7) «спокїйна людина, яка нїкому не робить шкоди, зла»: «Яко ѡвѣча на заклєніє вєдєсѣ тєды того напо(л)нилосѣ їнѣшнєго сѣго днє чєрє(з) того тихого и нєви(н)ного агнѣца прє(з) мѣкѣ та нашєго їс хс» (СУМ-28, 1, 72).

У сучасній українській мові додалося нове конверсивне значення «людина, яка вдає безвинність, сумирність» — спокїйна людина, яка нїкому не робить шкоди, зла → людина, яка удає безвинність, сумирність (лиходїй) (7) та вїдїшло до пасивного мовного запасу значення «ритуальний хлїбний вирїб / паска»: 1) «ягня»: «Батько на радєшах, що повернувся блудний син, зарїзав агнѣца, щоб його почастувати (із журн.)» (СУМ-20); 2) «жертвний баранецъ»: «І скликав Мойсєй усїх старїйшин Ізраїлєвих і сказав їм: вєбєрїтє і вїзьмїтє собї агнѣцїв зї сїмєйствами вашими і заклєтє пасху» (Вих. 12: 21); 3) «Исус Христос»¹²: цє значєння лексєми Агнець констатує СУМ-20¹³, а Агнець Божий — щє й СУМ-1;

¹¹ У СУМ-28 актуальність «старозавїтного» значєння «жертвний баранецъ» підкрїплюють ілюстрації лексєми *агнецъ* та її синоніма *баранокъ* (*агнецъ* і *баранокъ* збїгаються у чотирьох значєннях): «Яко агнє(ц) прємо стрєгоущємоу єго бє(з)глєсє(н), тако не ѡ(т)вєрзєє(т) оусть своє(х)» (СУМ-28, 1, 72); «ѡ сомирєнії (!) соу(д) єго ѡзє(т)сє (!); всюдє... ѡбачищє... жертвнє(к), на которє(м)...офїро(в)нєци *бара(н)ки* живєє офѣриючи колєли» (СУМ-28, 2, 20).

¹² Порівняно з двома попередніми значєннями, заміна лексичних одиниць *Агнець* і *Агнець Божий* лексємою *ягня* не практикуєтєся — перєклади бїблїйного церковнослов'янізму *Агнець* Патрієрхом Фїларєтом і мєтрополитом Іларїєном ідєнтичнї (приклади подаємо парно): «І я поглянув, і ось, посєрєд прєстолу і чотирьох тварин і посєрєд старцїв стояв Агнець, нїби заклєний» (Об. 5, 6) — «І я глянув, — і ось сєрєд прєстолу й чотирьох тварин і сєрєд старцїв стоїтє Агнець, як заклєний» (Об. 5, 6); «І взивали вони гучним голосом, кажучи: “Спасїння нашємоу Богові, що сидїть на прєстолі, і Агнѣцєві!”» (Об. 7, 10) — «І викликували гучним голосом, кажучи: спасїння Богові нашємоу, що сидїть на прєстолі, і Агнѣцєві!» (Об. 7, 10); «Оцє Агнець Божий, що на Сєбє грїх сѣвѣ берє!» (Ів. 1, 29) — «Оцє Агнець Божий, що на Сєбє грїх сѣвѣ берє!» (Ів. 1, 29). За нашими спостєрєжєннями, лишє в єдному випадку І. Огієнко вєрбалїзує жертву Ісуса Христа за допомогою синонімічного корєлята *Ягня*: «І знайтє, що не тлїнним сріблом або золотом вїдкуплєні ви булє від марного вашєго життє, що переданє вам від ваших батьків, алє дорогєцїнною кров'ю Христа, як непорочного і чистєго Ягнєця, що призначєний був їщє перед заклєдїнами сѣвѣ, алє був з'явлєний вам за останнього часу» (І Пєтр. 1, 18–20). Думаємо, що таке злиттє в сакральному дискурсі в сємантику єднїєї лексєми *Ягня* значєння двох функціонально й стилїстично рїзних лексєм *агнецъ* і *ягня* навїть з мєтою наблїжєння українського читача до давнього тєксту навряд чи мєжна вважати доцїльним.

¹³ Значєння «Исус Христос» широко вєкористовують у релїгїйних тєкстах: «Знаючи, що не тлїнним сріблом або золотом вїзволєні ви від сѣтнєго життє, переданєго вам від батьків, а дорогєцїнною Кров'ю Христа, як непорочного і чистєго Агнѣца, призначєного щє ранїше створєння сѣвѣ, алє явлєного останнім часом для вас» (І Пєтр. 1, 18–20); «А я хрєста вжє бачу: на нїм стїкає кров'ю Той Агнець, що на Сєбє грїхи мої вїзьмє...» (із сучасної релїгїйної поезїї).

4) «побожна людина»¹⁴: «(з малої літери) *агнецъ* (ж. *агниця*) — про ченця (черницю)» (ЗУЕ, 8); в інших словниках це значення відсутнє, незважаючи на те, що в сучасній конфесійній літературі воно функціонує (з колоритом урочистості, піднесеності, святковості): наприклад, 2008 р. в Києві під час проведення VI Всеукраїнського з'їзду православної молоді презентували журнал із назвою «Агнецъ» як одне з духовно-просвітницьких видань про православну молодь та її сучасне культурне життя; 5) «частина проскури»: вузькогалузеве «*Агнецъ і Агнецъ євхаристійний, Агнецъ літургійний*. Частина першої проскомидійної просфори, яка під час Таїнства Євхаристії перетворюється в Тіло Христове; Святий Хліб; Анафор» (СЦОТ, 21); 6) «спокійна людина, яка нікому не робить шкоди, зла» у складі стійких утворень: *агнецъ Божий* «покірна, сумирна людина», як *агнецъ* «дуже, надзвичайно» («Пан дяк встав і земно вклонився, уцілував руку господині. Розумиха увірвала його зненацька: — Так ви залучили до себе пана Сковороду? Так, дидакал мудрий, акі змій, та тихий, акі *агнецъ* (М. Лазорський)» (СУМ-1, 16)); 7) «людина, яка вдає безвинність, сумирність» — як самостійне значення подає НТСУМ: «2. ірон. Покірлива, лагідна, сумирна людина» (НТСУМ, 1, 17); у СУМ-11, ВТССУМ, СУМ-1 — це відтінок значення «ягня», очевидно, через спільний семантичний компонент 'манера поведінки' (полохливість, покірність, інертність). «Фразеологічний словник української мови» кодифікує реєстрову мовну одиницю *агнецъ Божий* як «книжн., несхв. Безвольна, покірлива, розумово обмежена людина» (ФСУМ, 19), хоча наведена цитата, на нашу думку, конкретизує значення «людина, яка вдає безвинність, сумирність»: «Бачиш *агнецъ Божий*, покірний, тихий перед тобою, а що він у бригаді виробляв, хай тобі люди розкажуть! (з журн.)» (ФСУМ, 19). Семантику значення фраземи *агнецъ Божий* «покірна, сумирна людина» заперечила іронічність: так називають лицеміра, який позиціонує себе як невинну, беззахисну жертву.

Релігійне уявлення про агня як покутну жертву стало джерелом розвитку всього спектра багатозначності лексеми *агнецъ* — і релігійних, і нерелігійних значень. Докладніше розглянемо нерелігійну семантику, яка в лексемі *агнецъ* утворилася шляхом образного переходу релігійного уявлення мовців про агня як покутну жертву в нерелігійне про позитивні чесноти людини.

Від релігійного значення «жертвний баранець» (*агнецъ-1*) за аналогією до «Ісус Христос» і «побожна людина» бере початок нерелігійне метафоричне «спокійна людина, яка нікому не робить шкоди, зла» (*агнецъ-2*), а від нього — нерелігійне конверсивне «людина, яка вдає безвинність, сумирність» (*агнецъ-3*).

¹⁴ У своїх перекладах І. Огієнко допускає заміну *агнецъ* у значенні «побожна людина» синонімічними варіантами *ягня* та *вівця*, наголошуючи на позитивній рисі вірян — їхній покірності Пастиреві: «— Він отару Своєю буде пасти, як Пастир, раменом Своім позбирає *ягнята*, і на лоні Своему носитиме їх, дійняків же провадити буде» (Іс. 40, 11); «А я був, мов лагідна *вівця*, що провадять її на заколення, і не знав, що на мене вони вимишляли затії: "Понищо це дерево за плодом його, і з краю живих його вишнім і ймення його не згадається більше!"» (Єр. 11, 19). До речі, фокус уваги біблійного імені *Авель* (← від індоєвропейського кореня **ovis* «вівця») так само зосереджено на смиренності: щира покірлива віра Авеля була для Бога цінніша за Каїнову. Біблія, метафорична мова якої «загалом осмислена і, зокрема, корисна для того, щоб говорити про Бога» (Везжицька А. Семантические универсалии и базисные концепты. — М., 2011. — С. 540), негативно оцінює грішну людину, називаючи її заблуканою, блудною, приблудною вівцею, яка через свою непокірність втратила можливість жити з Богом, хоча з плином часу цей фразеологізм розширив біблійний характер своїх значеннєвих меж, змістивши традиційно-позитивний семантичний акцент 'покірність' лексеми *вівця* в 'нерозсудливість': «Заблукана (блудна, приблудна) *вівця*. Людина, яка порвала стосунки з тим середовищем, до якого раніше належала, або яка збилася з правильного життєвого шляху» (ФСУМ, 94).

Обидва нерелігійні значення вказують на те, що мова відбиває не тільки власне-поняттєві явища, але й емотивне, бо для назви світської особи мовці свідомо використовують релігійну лексему *агнець* як комунікативний засіб оцінки нерелігійного об'єкта та відображення свого психічного стану при цьому. Метафоричне значення лексеми *агнець-2* вибудовано в модальній рамці, що фіксує позитивну соціальну емоційну оцінку якостей людини: *агнець* = «хто виявляє добропорядність, миролюбність, співчутливість і под.» (компонент «раціональна оцінка») + «як агнець, як який хтось був агнцем» — порівняння, яке інтенсифікує раціональну оцінку та формує образ добропорядності, миролюбності та ін. (компонент «експресія (посилення)») + «це викликає у мовців емоційний стан умиротворення, душевності, захоплення» (компонент «емоція») + «піднесеність» (функційно-стилістичний компонент). Тип оцінки в цій метафоричній моделі — інтелектуально-логічний, бо ґрунтується на судженнях про об'єктивні характеристики, перенесені на референт із загальноприйнятого релігійно-християнського положення про чистоту жертвовного агня ¹⁵. Прикметно, що в *агнець-2* оцінка одразу входить до денотативної частини значення, доповнюючи ядро «жертвовний» позитивними диференційними ознаками 'без недоліків', 'спокійний', 'миролюбний', 'добррозичливий' і т. ін. Оцінку не лише збережено, а й увиразнено свіжою експресивністю, внесеною мовцем, — умовним приписуванням світській людині властивостей жертвовного агня, які реально існують у релігійній картині світу. Лексема *агнець-1*, таким чином, переросла в експресив *агнець-2*. Причиною подібних утворень дослідники справедливо вважають емоції мовців ¹⁶. У лексемі *агнець-2* вони також традиційні, позитивні (емоція завжди буває або приємною, або неприємною).

Здатність людського мислення давати різну оцінку одному предмету або явищу дійсності, знаходити різні аспекти одного й того самого поняття аж до повного протиставлення різних сторін одного феномена є причиною появи внутрішньої конотативної антонімії. У контексті «Бачиш *агнець Божий*, покірний, тихий перед тобою, а що він у бригаді виробляв, хай тобі люди розкажуть!» (із журн.) актуалізацію оказіонального компонента іронічності викликало напруження оказіонально-негативної емоційної оцінки на узуально-позитивну: *агнець-2* «людина, яка нікому не робить шкоди, зла» → *агнець-3* «лиходій, який удає безвинність, сумирність». Таке явище, назване в мовознавстві конотативною енантіосемією ¹⁷ та енантіоконотемією (В. Говердовський ¹⁸), емоційно-оцінною енантіосемією (В. Цоллер ¹⁹), лише посилює традиційну оцінку, наявну в лексемі *агнець* ²⁰.

¹⁵ Приклад суб'єктивних суджень про характеристики референта: «Авангардна творчість Миколи Холодного ставила під сумнів закарбовані в граніті, відлиті в бронзі, освячені партійними *попами* писемна літ» (Укр. літ. газ., 2012, №17, с. 17). Партійних діячів автор порівнює зі священниками, називаючи їх *попами*, бо особисто не поважає ні тих, ні тих, хоча це не лише його власна позиція.

¹⁶ Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций. — М., 2008. — С. 94.

¹⁷ Енантіосемію розглядаємо як особливий тип внутрішньолексемних конверсивних відношень. Приклад номінативної конверсії: *сповідальник / сповідник / сповідач* «той, хто сповідає» і «той, хто сповідується» (СУМ-1, 1088).

¹⁸ Говердовский В. И. Коннотемная структура слова. — Х., 1989. — 92 с.

¹⁹ Цоллер В. Н. Эмоционально-оценочная энантіосемия в русском языке // Филол. науки. — 1998. — № 4. — С. 76–84.

²⁰ Енантіоконотемії, які з'явилися шляхом пейоративації релігійної лексики через іронічне вживання лексем з позитивною оцінкою, — переважна більшість. Часте використання адгерентної енантіосемії — типологічного різновиду енантіосемії, не відображеної в словниках, яка демонструє зміну конотації та здебільшого супроводжується іронією, — на основі релігійної лексики спричинене тим, що у мові превалує негативна оцінка, а більшість

Отже, релігійна лексика має потужний внутрішній семантичний потенціал для розбудови прагматичних значень з найвищим ступенем вияву тих чи тих ознак. Розширення в українській мові лексико-семантичних структур релігійних лексем нерелігійною семантикою відбувається завдяки актуалізації оцінних семантичних компонентів, наявних у релігійних значеннях (у метафорі *агнець-2* — позитивних, у гіперонімі *поганий* — негативних), незалежно від встановленого типу зв'язку (гіперонімічного, метафоричного, конверсивного) між первинним релігійним та вторинним нерелігійним значеннями. На увиразнення оцінки впливає емотивний комплекс семантичних ознак і навіть поляризація зовнішньої форми слова та нового нерелігійного значення, як в енантіоконотемічному конверсиві *агнець-3*, утвореному шляхом пейоративації метафори *агнець-2*. Збереження оцінних компонентів релігійних значень у їхніх похідних ґрунтується на високому авторитеті християнської віри в українців, християнізацію яких вважають однією з найглибших у народів східного слов'янства²¹.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БГиж	— Біблія. Новітній переклад українською літературною мовою. Олександр Гижя. — http://www.ukrbible.com/index.php?lang=eng .
БКул	— Біблія перекладу Пантелеймона Куліша, Івана Пулюя, Івана Нечуй-Левицького. — http://www.isuspan.com/b/Biblia_ukr_Kulish .
БОУг	— Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / Пер. І. Огієнка та І. Хоменка. — Українське біблійне товариство, 2003. — 1375 с.
БРСП	— Библия онлайн. Русский синодальный перевод. — http://www.bibleonline.ru/bible/rus/ .
БТС	— Большой толковый словарь русского языка / Ред. С. А. Кузнецов. — http://enc-dic.com/kuzhecov/Pogan-27846.html .
БФіл	— Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками / Пер. Патріарха Філарета за Біблією російською мовою, яка була перекладена з єврейської та

релігійної лексики — це узуально-позитивні одиниці, тому й сприятливі для творення контрастних негативних значень:

— *рай* — це і 'свобода', 'безтурботність', 'заможність' тощо, і 'неволя', 'складне життя', 'бідність' та ін.: «Жилилоці в *раю* (в'язниці. — А. К.) забракло для нас» (І. Багрянний); «Треба було б побудувати великий аеродром у Китаї поблизу річки Ялуцзян, яка розділяє Китай і КНДР, і літаками переправляти біженців до Південної Кореї. Цією «дорогою життя» могли б скористатися, щоб утекти з комуністичного «*фраю*», представники еліти та кваліфіковані інженери і науковці» (Дзеркало тижня, 2013, № 10);

— *ангел, святий, божий, побожний* — це 'безгрішний' і 'грішний': «Кульг породив не лише бога в особі Сталіна, кульг нашлодид божків, божками — *янголів*, чортів, бісенят і люциферів...» (Укр. літ. газ., 2010, № 24, с. 4); «Вони, молоді, думають, що все це так просто собі: батьки погані, батьки культовики, а ми ось чистенькі, ми *янголята*...» (О. Гончар); «— А ти! — відбивалась Шприндзя... — Свята та Божа! *Янгол*! — і при цьому моргала на Якова» (У. Самчук); «...записалася колишня лярва до церковного братства, оберігаючи свою любов до Федора, такою *святою* стала, що кожну дівку ганьбила, коли якась із лісу верталася — з гріхом чи без гріха» (В. Земляк); «Аді, які мені побожні, лиш фоста на заді хибує!» (І. Стефаник);

— *архангел* — 'охоронець' і 'каратель': «Так чомусь в цій країні нарід називає всіх робітників НКВД й міліції — «*архангелами*!»» (І. Багрянний);

— *свята вода* — 'цілюща' і 'шкідлива': «Святи його, братва, *святою водою*! — гукнув Македон, регочучи, і раптом надів на голову цеберку з помяями» (О. Копиленко);

— *грішок* — 'недолік' і 'здобуток': «Організувала Дзвінка і хор пенсіонерів з колишніх, церковних півчих. Про цей *грішок* співаків-професіоналів знають лише старі городищенці» (В. Яворівський) та ін.

²¹ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992. — С. 403.

- p>грецької мов у другій половині XIX століття (Синодальне видання Російського ювілейного товариства, Москва, 2002).— К., 2009.— 1415 с.
- БХом — Українська Біблія онлайн / Пер. І. Хоменка.— <http://ukrbible.at.ua/>.
- ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.— К.; Ірпінь, 2007.— 1736 с.
- ЕССУМ — *Огієнко І.* Етимологічно-семантичний словник української мови / Ред. й допов. др. М. Ласло-Куцок; ред. кол.: др. С. Радчук, інж. І. Онуфрійчук, о. Протопресв. С. Кіцюк та ін.— Вінніпер, 1979–1995.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Ред кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.— К., 1982–2012.
- ЗУЕ — *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури : Словник-довідник.— К., 2006.— 703 с.
- ИЭССРЯЧ — *Черных П.* Историко-этимологический словарь современного русского языка : В 2 т.— (3-е изд., стереотип).— М., 1999.— 477 с.
- ІСУМ — Історичний словник української мови / Зредагував Є. Тимченко.— Х.; К., 1930.— Т. 1–2.
- ЛЛЗ — Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма словеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука.— <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz72.htm#P>.
- ЛР — Літопис руський.— <http://litopys.org.ua/links/inlitop.htm>.
- Срезн. — *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.— СПб., 1893–1912.— Т. 1–3.
- МСТ — *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII с. : У 2 кн. / Упоряд. В. В. Німчук, Г. І. Лиса.— К., 2002–2003.
- НТСУМ — Новий тлумачний словник української мови : У 3 т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко.— 2-е вид., випр.— К., 2001.
- ПЦСС — Полный церковно-славянский словарь (со внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений) / Сост. свящ. магистр Г. Дьяченко.— М., 1900.— 1120 с.
- СББ — Словник біблійного богослов'я / Під ред. Ксав'є Леон-Дюфуа та ін.; перекл. з 2-ого франц. вид.; заг. ред. докт. богослов'я Владики Софрона Мудрого.— Рим; Л., 1992–1996.— 934 с.
- СДРЯ — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов.— http://onlineslovari.com/slovar_drevnerusskogo_yazyika_vv/page/poganstvo.10086/.
- СДСЯ — Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову евангелию, Ф. Миклошичу, А. Х. Востокову, Я. И. Бердникову и И. С. Кочетову.— СПб., 1899.— 946 с.
- СІ — Слово о полку Игореве, Игоря сына Святослава, внука Ольгова.— <http://litopys.org.ua/slovo/slovo.htm>.
- СОШ — *Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.* Толковый словарь русского языка.— <http://enc-dic.com/ozhegov/Poganyj-23641.html>.
- СС — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Ред. Э. Благова, Р. Цейтлин, С. Геродес и др.— М., 1992.— 842 с.
- СУМ-1 — Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок; керівники наук.-видавн. проекту : В. В. Німчук, П. Ю. Гриценко, П. М. Мовчан та ін.— К., 2012.— 1316 с.
- СУМ-11 — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- СУМ-20 — Словник української мови : У 20 т. / Гол. наук. ред. В. М. Русанівський; наук. керівник проекту В. А. Широков).— К., 2010–2014.— <http://lcorp.ulif.org.ua/ExplS/>.
- СУМ-28 — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. : У 28 вип. / Гол. ред. Д. Гринчишин.— Л., 1994–2010.— Вип. 1–15.
- СУМБ.-Н. — *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1966.— 422 с.
- СУМГ — Словарь української мови : У 4 т. / Упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко.— К., 1996.
- СУш — *Ушакова Д. Н.* Толковый словарь русского языка.— <http://enc-dic.com/ushakov/Poganyj-49654.html>.
- СЦОТ — *Пуряева Н.* Словник церковно-обрядової термінології.— Л., 2001.— 160 с.
- Ул XIV–XVI — Українська література XIV–XVI ст. : Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Переклад. повісті. Поет. твори / Ред. В. Л. Микитась.— К., 1988.— 600 с.

- Ул XVII — Українська література XVII ст. : Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Вступ. ст., упоряд. і приміт. В. І. Кречотня; ред. тому О. В. Мишанич.— К., 1987.— 608 с.
- ФСУМ — Фразеологічний словник української мови / Уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.— К., 2003.— 1104 с.
- ЭСРЯ — Этимологический словарь русского языка / Под руководством и ред. Н. М. Шанского.— М., 1963—1982.
- ЭСРЯП — Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка.— М., 1958.— 1284 с.
- Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с предисловием проф. Б. А. Ларина.— 2-е изд., стереотип.— М., 1986—1987.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1979.— Вып. 6.— 222 с.

(Чернівці)

A. A. KOVTUN

ON THE INTERNAL CAPACITY OF RELIGIOUS VOCABULARY (by the example of borrowings *POHANYI* and *AHNETS*)

The article explores the enrichment of the Ukrainian lexicon with the religious words and for this purpose addresses the example of the development of the foreign lexical units *поганий* and *агнець* and the mechanism of their secondary meanings formation. The author maintains that the extension with non-religious semantics of lexical-semantic structures of religious words is driven by actualization of evaluative semantic components which are conventional for religious meanings (positive in the metaphor *агнець* and negative — in the metaphor *поганий*) regardless of the type of connection (hyperonym, metaphor, or converse) between primary and secondary non-religious meanings. As with the enantioconothemic converse *агнець* created by perjoration of the metaphor *агнець*, emotive complex of semantic features and even polarization of a word's external form and a new religious meaning sharpen the expression of evaluation. Retaining evaluative components of religious meanings in their derivatives stems from the high regard the Ukrainians, who are considered one of the most deeply christianized East Slavic people, hold the Christian faith in. The religious vocabulary has strong internal capacity to build pragmatic meanings with the highest degree of manifestation of certain characteristics over the entire history of the Ukrainian language.

Key words: religious vocabulary, denotative / connotative meaning, evaluative enantiosemy.

ЛЮДИНА В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОФРАЗЕОЛОГІЇ: БІПОЛЯРНА ОПОЗИЦІЯ «ЛЮДИНА — ТВАРИНА»

У статті пропонується опис етнофразеологічних одиниць на позначення тваринного світу, здійснюється спроба дослідити їхню внутрішню форму на тлі української етнокультури, розкривається природа сакральності деяких фразеологізмів, наголошується на важливості дослідження образів народного мовлення як цілісної мовної мікросистеми.

Ключові слова: фразеологізм, етнофразеологізм, зоофразеологізм, внутрішня форма фразеологізму, паремія.

Окрасою мови й неоціненним скарбом народного досвіду, важливим об'єктом наукового розгляду, зокрема в етнолінгвістичному плані, є фразеологізми, в яких найяскравіше виявляються національна особливість і самобутність, зображальні й естетичні якості мови¹. Саме такі мовні одиниці найвиразніше передають дух і нев'януче багатство мови, що її витворив народ протягом віків для потреб спілкування в усній та писемній формах.

Як зауважував М. Толстой, перший і відносно ранній інтерес до фразеології у слов'ян був викликаний саме намаганням побачити у фразеологізмах відбитки давнього побуту, обрядів і вірувань, відтворити первісний мовленнєвий контекст і ситуацію². Фразеологізми як мовні одиниці прямо або опосередковано містять культурну інформацію про суспільство, світ, народ. Вони давно стали одним з важливих об'єктів етнолінгвістики, яка відстежує тісний взаємозв'язок мови та етносу, мови й етнокультури. Вивчення фразеології в концептуальному та етнокультурному висвітленні започаткували Б. Грінченко, М. Костомаров, А. Кримський, О. Потебня, Л. Скрипник, М. Сумцов та ін.

Етнофразеологізми відтворюють історичні події й соціальне життя, вирізняють найменші поруки людського серця і розуму, розкривають неосяжний світ людських почувань. Як зауважив Іван Огієнко, добірна народна фразеологія — це душа кожної мови³. Образно-ідіоматична народна фразеологія (етнофразеологія) — здебільшого продукт народного образного мислення⁴, породжений насамперед сакральним світосприйняттям. Культ природи лежав в основі первісного релігійного світогляду; у народній уяві небесні світила, дерева, рослини,

¹ Кучеренко Т. П. До проблеми трансформації фразеологізмів // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. — Чернівці, 1996. — Вип. 9. — С. 144; Іжакевич Г. П. Стилїстична класифікація фразеологізмів // Укр. мова і літ. в шк. — 1971. — № 10. — С. 13.

² Толстой Н. И. Этнолингвистические аспекты славянской фразеологии // Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — М., 1995. — С. 373.

³ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. — К., 2001. — С. 41.

⁴ Жайворонко В. В. Українська етнолінгвістика : Нариси. — К., 2007. — С. 33–34.

квіти, річки, звірі, каміння, вітри — усе було живе й олоднене, і для дохристиянської людини це не була проста метафора, як це сприймаємо тепер, а релігійна правда ⁵.

Віра в сакральну силу мовленого слова яскраво виражена в народній творчості, замовляннях, у молитвословах магічного характеру. Вона давала можливість людині по-своєму відчутти невидимий світ, намагатися керувати ним, а також впливати за допомогою слова на своє життя, майбутнє. Звернімо увагу на сталі народні вислови, які мотивовані магічною, обереговою силою слова мовленого та засвідчують сакральність народного мовлення. Наприклад, жодна обрядодія не розпочиналася без молитви і звернення до Всевишнього, тому маємо часте використання в мові лексеми *Бог* і сталі сполуки з нею, пор.: *не дай Боже; змилуйся Боже; з Богом; хай Бог боронить; Боже поможи; дай Боже, щоб усе було гоже; дай Боже пам'ять; дай Боже ноги, а чорт колеса; не доведи Боже*.

Важливим аспектом у дослідженні образних мовних одиниць є з'ясування їхньої внутрішньої форми. Ще О. Потебня зауважував, що внутрішня форма існує у двох виявах: як «ближче етимологічне значення» і як «центр образу». Внутрішньомовна мотивованість стає в пригоді під час аналізу етнофразеології. Так, внутрішня форма постає посередником між найменуваннями, вказуючи на те, як «пов'язане дане слово з його найближчими попередниками» ⁶.

На думку І. Кевлюк, внутрішню форму фразем визначають особливості відображення в ідіоматиці етнокультурних пріоритетів, звичаїв, прихованих психологічних, моральних установок культурної спільноти. Вивчаючи внутрішню форму фразем будь-якої мови, ми підсвідомо занурюємося в духовний світ народу та його міфологію. Фраземіка переходить з покоління в покоління не змінюючись, на відміну від інших рівнів мови ⁷. Адже фраземи — це «код культури», в якому часто зашифрований цілий сюжет ⁸. В основі внутрішньої форми будь-якої фраземи лежить образне світосприйняття, що ґрунтується на символічному осмисленні буття, традицій, звичаїв, обрядів, вірувань тощо.

Розуміння та аналіз фразеологічного складу мови — це шлях до пізнання ментальності народу, його уявлень про світ і сприйняття себе в цьому світі. Як зазначає Г. Кузь, універсальною формою основоположних ідей, що генерувало людство в процесі історичного розвитку, є символіка, яка репрезентує основні ідеї, характерні для різних етапів розвитку людства, їх аналіз, що потребує хронологічного підходу ⁹. У свою чергу, тісно переплітаючись з етносимволікою позначуваної реальності, етносимволіка слова стає основною підвалиною становлення особливих концептуальних продуктів — етнокультурних концептів, або знаків етнокультури ¹⁰.

Щоденне спостереження людини за тваринним світом спонукає її до утворення цілої низки мовних одиниць, які через порівняння поєднують риси люди-

⁵ Іларіон, Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992. — С. 13–14.

⁶ Потебня А. А. Мысль и язык // Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С. 16.

⁷ Кевлюк І. В. Термін «фразема» в етнолінгвістиці та лінгвокультурології // Наук. вісн. Криворізь. держ. пед. ун-ту : Зб. наук. праць. Філол. студії. — Кривий Ріг, 2011. — Вип. 6. — С. 252.

⁸ Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М., 1996. — С. 224.

⁹ Кузь Г. Т. Вигуківі фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 2000. — С. 7.

¹⁰ Жайворонок В. В. Мовні знаки культури: Спроба лексикографічного опису // Лінгвостилістика: об'єкт — стиль — мета — оцінка. — К., 2007. — С. 93.

ни й тварини, передусім за звичками, поведінкою, фізичними ознаками. Унаслідок цього розвиваються персоніфікація та символіка. Спробуємо розглянути на прикладі декількох біполярних пар асоціативні зв'язки людини з іншими живими істотами та їх відображення в етнофразеології.

Біполярна опозиція «людина — кінь (шкапа)». Цікавими з погляду етнофразеології є зоофразами з ключовим компонентом *кінь*. У народному уявленні ця тварина є однією з найбільш міфологізованих. Так, деякі слов'янські племена й кельти вірили, що коні відносять душі померлих у потойбічний світ. Підтвердженням цього є те, що в давніх похованнях археологи знаходять упряж коней. «Словник символів культури України» подає таке міфологізоване визначення лексеми *кінь* — «символ сонця і водночас потойбічного світу; циклічного розвитку світу; нестримних пристрастей та інстинктів; чоловічого першопочатку; інтуїтивного пізнання. У слов'ян-язичників — символ смерті й воскресіння сонячного божества; багатства, могутності; степу, швидкості; волі; символ вірності, відданості» (ССКУ¹¹). У пізній період часто постає образ крилатого коня, який наділений прудкістю, сміливістю, силою. Г. Булашев стверджує, що кінь — це перетворений ангелом, за велінням Господа, диявол¹². Лексема *кінь* у фразеологізмах уживається як у прямому, так і в образному (символічному) значенні. Символьна біполярна пара «людина — кінь» включає як позитивні, так і негативні якості. Найуживанішими позитивними компонентами символічного значення лексеми *кінь* є працьовитість, досвідченість, волелюбність, нескореність, швидкість, сила, вірність, здоров'я. Так, досвідченість символізують такі фраземи: *був на коні і під конем* (Пазяк, 1991, 159) — про людину, яка багато чого пережила і тому здатна подолати будь-які труднощі; *сиві коні не все є старі* (там же, 164) — про людину, яка хоч і у віці, але має силу і добре знає свою справу; *старий кінь (віл) борозни не зіпсує* (там же) — у кожній серйозній справі потрібно мати незалежно від віку досвідченого знавця. Символіка працьовитості втілена у фразеологізмі *добрий був кінь, та з'їздився* (там же, 159) — про працьовиту людину, яка підірвала своє здоров'я фізичною працею; *поки коняка тягне, то не випрягай* (там же, 164) — доки можеш, то працюй.

На передній план у фразеологічних одиницях народного мовлення виступає символіка вірності, напр.: *кінь не видасть — і ворог не знайде* (там же, 161). Коли в бою необхідно було підкрастися до ворога, кінь, будучи вірним своєму господареві, поведився тихо і не видавав хазяїна. Скажімо, фразеологічна одиниця *бути (почувати себе) на коні* вживається зі значенням «бути у виграшному становищі» (СФУМ, 388). Так говорять про людину, яка досягає поставленої мети. Ймовірно, утворення такого вислову зумовлене тим, що колись козак, який сидів на коні, у бою був у виграшному становищі, ніж козак без коня.

Досліджуючи етнофразеологізми з етносимволом *кінь*, спостерігаємо низку фразем на позначення й негативних рис людини. Серед таких прикладів можна виокремити фразеологічні одиниці на позначення незграбності, пор.: *овса шкапа з'їла, так і віз побила* (Пазяк, 1991, 164); нестримності — *норовистому коневі і майдан тісний* (там же); ледарства — *кінь добрий на пашу, а до роботи байдуже* (там же, 159); норовистості — *не вір кобилі в дорозі, бо серед болота скине* (там же, 166); ненажерливості — *не кінь солому поїв, а солома коня* (там же, 163). Ознака яскраво виражена у фразеологізмі *коняча (кінська) доза*, часто вжи-

¹¹ Список скорочень див. у кінці статті.

¹² Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992. — С. 322.

вається в сучасній українській літературній мові зі значенням «дуже велика порція» (СФУМ, 213).

Біполярна опозиція «людина — кіт (кішка)». Ця тварина в народному уявленні є небезпечною, бо стоїть на межі двох світів — реального та потойбічного (Знаки, 288). За повір'ями, кіт може переходити в потойбічний світ і в цьому сенсі є провідником. Якщо ж господарю kota загрожуватиме небезпека з потойбіччя, ця тварина твердо стане перед ним і захистить його. Кіт (кішка) — найбільш багатогранна тварина в символічному значенні, адже поєднує численні як позитивні, так і негативні риси. За віруваннями наших предків, він є втіленням незалежності, зла, темряви і смерті, охоронця малої дитини, хитрого ласуна. Шанували котів стародавні єгиптяни та лакці (народ у Республіці Дагестан). У Єгипті цих тварин називали «добрими духами житла». Їм будували храми, також дарували зображення кішок, зроблені із золота та срібла. Єгипетську богиню радості та веселощів Баст зображували у вигляді жінки з головою кішки. Атрибутом цієї богині була егіда з головою кішки, за вбивство цієї тварини карали на смерть. Також кіт був однією з іпостасей бога Ра. У написах на фараонських гробницях Ра названо «котом — месником богів». У «Книзі мертвих» кіт, як одне з утілень цього бога, бореться зі змієм. Можливо, саме звідси постав образ kota-змієборця, який часто побутує в східнослов'янських казках¹³. У лакців існував добрий дух оселі Кікі, що був копією kota (ССКУ). Японці вважали kota злою істотою, яка володіє надприродною силою, зате в Китаї, навпаки, вірили, що він здатен проганяти злих духів. У римлян кішка слугувала символом незалежності, її зображення було неодмінним атрибутом богині Свободи — Лібертас. В Україні kota (кішку), на думку Г. Булашева, вважали творінням Бога, добрим оберегом від зла, добрим духом житла. Тому й досі зберігся звичай, що першим у новозбудовану хату має зайти кіт. Проте люди остерігалися чорних котів, особливо коли вони перебігали дорогу. У деяких регіонах вважали: у хвості kota є отрута, а тому існував звичай відрубувати його кінець¹⁴. Найчастіше в народному віруванні kota вважали все-таки нечистим, адже є легенда, що він колись з'їв чорта. Також вірять, що прибудний кіт спричиняє зубожіння сім'ї (Знаки, 288).

З котом (особливої масті) пов'язана і низка народних повір'їв: коли кіт полишає свій дім — на нещастя; коли кіт мисться або мнеться біля чийхось ніг — чекай гостей; коли кіт дереться на дерево — буде вітер; щось не вдалося — через те, що чорна кішка дорогу перебігла; пробігла чорна кішка — про сварку між ким-небудь (там же).

В етнофразеології зоофразема з ключовим компонентом *кіт (кішка)* передає як позитивні, так і негативні якості, зокрема ненаситність, лицемірство, хтивість, злість, жадібність, підступність, сміливість, досвідченість та ін., які переносяться на людей та символізують їх відповідні риси характеру й поведінку. Оскільки за своєю сутністю кіт (кішка) є постійним супутником людини в її повсякденному житті, то не випадково цей образ, постаючи в етнофразеологізмах, символізує таку рису людини, як нездатність до взаєморозуміння, напр.: *живуть як кіт з собакою* (Пазяк, 2001, 66; СФУМ, 320) або *любляться як кішка з собакою* (Пазяк, 2001, 50), тобто у стосунках людей немає взаєморозуміння, любові, злагоди. Коли чуємо вираз *котові смішки, мишці слізки* (Пазяк, 1989, 185), то маємо на увазі людину, яка знущується чи насміхається над слабшим. Пожадли-

¹³ Кіт. — <http://about-ukraine.com/index.php?text=1723>.

¹⁴ Булашев Г. О. Зазнач. праця. — С. 330.

вість, ненажерливість, які властиві кішці, відтворюються у фразеологізмах *гребе як кішка лапою, ласий до грошей як кіт до сала, допався як кіт до (на) сала (сметани, миші)* (Пазяк, 2001, 162, 103, 166; СФУМ, 298). Фразема *чатувати на когось як кішка на миш* (Пазяк, 2001, 209) яскраво відображає таку рису вдачі kota, як підступність, що водночас притаманна багатьом людям. Людину лицемірну, хитру, нещиру, яка затаює щось, характеризує етнофразеологізм *грається з ним як кіт з мишею* (Пазяк, 2001, 53). Про того, хто винен і відчуває свою провину, кажуть *знає кішка, чие м'ясо з їла*¹⁵. Ще однією негативною рисою характеру людини є хтивість. Як правило, ця ознака притаманна жінкам, напр.: *виринається як кішечка* (ССКУ), тобто поводить, як кішка, — ластиться спокушаючи.

Рідше трапляються етнофразеологізми з ключовою лексемою *кіт* (кішка) на позначення позитивних ознак, зокрема сміливості: *один кіт стада мишей не боїться* (Пазяк, 1989, 186) — так кажуть про безстрашну людину. Фразеологічна одиниця *старий кіт, а масло любить* (там же) — про людину у віці, яка все ще не втратила бажань і смаку до життя.

З давніх-давен жінка є берегинею домашнього вогнища, а тому кажуть: *без жінки як без кішки* (Пазяк, 2001, 61), тобто важливість жінки у сім'ї підкреслюється важливістю кішки в житті людини.

В українському фольклорі кіт (кішка) є символом охоронця немовляти, кмітливим помічником (ССКУ). У народі з котом порівнюють людину (зокрема й дитину), яка любить поспати. У давні часи перед тим як покласти новонародженого в колиску баба-повитуха клала туди kota з такими словами: *щоб дитя спало як кіт*. Поколисавши kota, баба викидала його з колиски, а натомість клала дитину і промовляла: *на kota вуркота, а на дитину дрімота*. Не випадково в багатьох колискових піснях часто згадують про kota, напр.: «Ой на kota — воркота, На дитину — дрімота! Ой на kota — все лихо. Ти, дитино, — спи тихо» (ССКУ).

Етнофразеологія включає не лише назви свійських тварин, але й низку номінацій диких звірів, птахів, риб, змій тощо. Наприклад, контакти людини з лисицею (лисом), ведмедем чи соколом породили в народному мовленні такі вислови: *обкис як лис* (Пазяк, 2001, 104); *ласий як лис на кури* (там же, 103); *знати лисицю по хвості* (Пазяк, 1989, 209); *кожний лис свою нору любить* (там же); *ведмідь корові не брат* (Пазяк, 1991, 26); *ласий як ведмідь до меду* (Пазяк, 2001, 103); *сильний, але і дурний як ведмідь* (Пазяк, 1990, 411); *гол як сокол* (Пазяк, 2001, 27); *мертвим соколом не ловлять і ворон* (Пазяк, 1990, 190); *сокола з рук не пускай* (Пазяк, 1989, 222).

Біполярна опозиція «людина — вовк». Вовк у переносному значенні — символ зла, жадібності, жорстокості, лицемірства, брехні, кровожерливості. Вовк, поза своїм прямим значенням, відіграє важливу роль у зооморфічному зображенні демона. Про диявольську природу вовка мовиться в народних оповіданнях: «Бог створив пса, щоб служив людині, а Біда — вовка, щоб їй шкодив» (Знаки, 103). Ця тварина є також символом доблесті, честі, мужності, наприклад, у римлян та єгиптян. Згадаймо міф про засновників Риму братів-близнюків Ромула та Рема, що були вигодовані вовчицею, й легенду про перського царя Кіра, якого так само вигодувала вовчиця. У «Слові про Ігорів похід» здатність перетворюватися на вовка притаманна кільком героям, наприклад князю Всеславу («Всеслав-князь людям суд чинив, князям городи рядив, а сам вночі вовком

¹⁵ Збірка українських приказок та прислів'їв / Упоряд. А. Багмет, М. Дашенко, К. Андрущенко. — К., 2002. — С. 57 (Репринт. вид. 1929 р.).

бігав: із Києва добігав до півнів у Тмутаракань, великому Хорсові вовком путь перебігав») або князю Ігорю («Гуде земля, шумить трава, вежі половецькії задвигтілися. А Ігор-князь поскочив горностаєм в очерет і білим гоголем на воду. Зметнувся на борзого коня і скочив з нього *сірим вовком*»). У слов'янській міфології маємо також приклади перевтілення вождя племені або дружини у вовка, що народився від вогняного змія. Такий персонаж з'являється на світ в образі людини, але з характерною ознакою: «у сорочці» чи з «шерстю вовка», тобто незвичного походження (ССКУ). Пов'язаний з образом вовка билинний персонаж — київський велетень Волох (Волга), який, на відміну від інших богатирів, мав дивні властивості обертатися то на вовка, то на горностає, то в сокола¹⁶.

У народному мовленні слов'ян символіка вовка постає в різдвяній обрядовості, коли перед Святою вечерею господар дому закликає всі сили небесні до себе на вечерю, намагаючись їх задобрити: *Морозе, Морозе, йди до нас кутю їсти! Як не йдеши, то не йди і на жито-пшеницю, усяку пашиницю. Іди краще на моря, на ліси та на круті гори, а нам шкоди не роби! Іди і ти на кутю, сірий вовче, а як не йдеши, то не бери у нас ні телят, ні ягнят, ані малих поросят!*¹⁷

У біблійній традиції вовк символізує жорстокість і кровожерливість. Характеризуючи дванадцять племен Ізраїлю, Мойсей говорить про племена Веніаміна: «Веніамин — хижий вовк: вранці їсть він ловитву, а на вечір розділює здобич» (ССКУ). Ці риси передають такі вислови, як *накинувся як вовк на здобич* (Пазяк, 2001, 187); *вовк не такий лихий як недобрий; викликав вовка з лісу* (Знаки, 2006, 103). Також образ вовка породив сталий біблійний вислів *вовк в овечій шкурі*, що його активно використовують у народному мовленні, пор.: «Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас ув одежі овечій, а всередині — хижі вовки» (Матв., 7, 15)¹⁸. Цей вислів уживаємо, коли говоримо про лицеміра, який свої лихі наміри ховає під личиною добрودушності, чесності, лагідності¹⁹.

Вовкові як хижаку притаманна підступність. Ця негативна риса характеру яскраво виявляється в людей, що засвідчує народна фразеологія: *крадеться як (неначе) вовк (до ягнати)* (Пазяк, 2001, 178); *любить як вовк вівцю (поросю, барана)* (там же, 49–50); *їж, вовче, чужу кобилу, а моїх овець не руш* (Пазяк, 1989, 204). Водночас такий сильний та жорстокий тварині властиве і боягузтво, власне як і людині, тому й кажуть: *сторонитися від нього як вовк від сіті* (Пазяк, 2001, 203), *боїться як вовк вогню* (там же, 71).

Інші вислови, наприклад *завити (вити) вовком* (СФУМ, 88; 240), *хоч вовком вий (труби)* (СФУМ, 71; Пазяк, 2001, 277), яскраво передають самотність людини в безвихідній ситуації, коли вона впадає у відчай.

Серед позитивних рис вдачі вовка, які властиві й людям, можна виділити досвідченість: *морський вовк* — досвідчений моряк (Пазяк, 2001, 253; СФУМ, 119), *старий вовк не лізе до ями* (Знаки, 2006, 103), *старий (стріляний) вовк* — досвідчена, булава людина, яку важко перехитрити, обдурити (СФУМ, 162), *з'їсти вовка* — набути великого досвіду в якійсь справі; ґрунтовно, до тонкощів вивчити що-небудь (там же, 265); сміливість, пор. *піймати (спіймати, впійма-*

¹⁶ Персонажи славянської міфології / Сост. А. А. і С. А. Кононенко. — К., 1993. — С. 42.

¹⁷ *Воропай О. І.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : В 2 т. — К., 1991. — Т. 1. — С. 51.

¹⁸ Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Завіту / Перекл. проф. І. Огієнка. — К., 2011. — С. 15–16.

¹⁹ *Коваль А. П.* Спочатку було слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. — 2-е вид. — К., 2012. — С. 195.

ти, вхопити) вовка за вухо (вуха) — виявити сміливість, кмітливість, спритність; уміння використати що-небудь з користю для себе (там же, 128).

Біполярна опозиція «людина — сова». Деяких птахів людина сприймає як містичних істот, зокрема сову. Вона здавна була уособленням темних зловісних сил. Вірили, що по ночах сова показує чортові гнізда інших птахів, тому вдень птахи переслідували її, аби помститися²⁰. Тож цей птах є символом спустошення, нещастя, смерті, брехні й водночас — мудрості, глибоких таємниць, знань, обраних (посвячених) людей. Сова була символом богині Мінерви (Афіни), яка уособлювала мудрість (ССКУ).

Г. Булашев стверджує, що єгиптяни вважали сову символом смерті, а середньовічні фізіологи й «бестіарії» ототожнюють сову з дияволом, батьком брехні, який боїться сонячного світла, тобто Христа. За українськими народними віруваннями, сови й пугачі походять від кішок, тому в них котячі голови, а крик їхній нагадує крик кішки. Також існує народна прикмета, що крик сови й пугача на хаті віщує пожежу або смерть когось із членів родини²¹. Згідно з Мойсеєвим законом, цього дикого птаха вважають нечистим, хоча слово *сова* часто зустрічається в Біблії. Очевидно, під ним розуміють будь-якого птаха, що любить потаємні місця (ССКУ).

В українських прислів'ях, повір'ях, легендах совам даються негативні оцінки: *нащо пугачеві дзеркало, коли він і так знає, що гарний; не пара сова для сокола; спить сова та й кури бачить*. Але якщо вона сміється — «у-ху-хуу» чи «увіт, увіт, увіт» — хтось вийде заміж; кричить — дівчина приведе дитину.

У творчості Т. Г. Шевченка сова символізує справедливую кару, відплату визискувачам, кривдникам за моральне зло, розпусту, жорстокість (ССКУ). У поемі «Чернець» є такі слова: «А сивий гетьман, мов сова, Ченцеві зазирає в вічі», де, можливо, йдеться про мудрого Мазепу, який зазирає в очі «лихом не добитому» Палієві, що не збагнув далекоглядних гетьманових розрахунків і став йому на дорозі (Знаки, 559).

В українській етнофразеології зоофразема з ключовим компонентом *сова* також передає як позитивні, так і негативні якості. Серед негативних можна виділити безнадійність, зазнайкуватість, хитрість, хижість, недосвідченість, непорядність, ненажерливість, самолюбство тощо. Яскравим прикладом фразеологізму, який демонструє хитрість, є вислів *сова хоч спить, та курей бачить* (Пазяк, 2001, 352). Ця риса властива різною мірою всім людям. Про людей, які поводяться з оточенням як хижаки, забуваючи при цьому, що вони не дикі тварини, кажуть: *вчепився як сова кігтями* (Пазяк, 2001, 160). Зарозумілість, що притаманна надмірно гордій людині, яка вважає себе кращою за інших, опосередковано передається фразеомою *не бачить сова, яка сама* (Пазяк, 1989, 221), тобто спочатку дивися самокритично на себе, а вже потім на інших. Як правило, зарозумілими бувають ті люди, які випадково та ненадовго опинилися на вершині успіху. Образ сови асоціюється також з озлобленістю, образливістю, наприклад, *надувся як сова* (Пазяк, 2001, 74) — про людину, яка виразом свого обличчя, а саме надутими щокми, схожа на сову. Етнофразеологізм *не бачити смаленої сови* підкреслює недосвідченість людини, яка зазнає труднощів, випробувань у житті (СФУМ, 25). Маємо також фразеологізми, які передають людську непорядність, напр.: *сові сонце очі коле* (Пазяк, 1989, 222) — так кажуть тоді, коли виводять брехливу людину на чисту воду; пор. ще самолюбство — *знає сова, що*

²⁰ Класифікація української демонології. — <http://pereplut.net/texts/text/27>.

²¹ Булашев Г. О. Знач. праця. — С. 368.

красна сама (там же, 221); упертість — коли сова заструбіє, то вище сокола літає (там же). Інша низка фразем — сова не виведе сокола; сова не виведе сокола, а все совеня; сова не приведе сокола (там же) — стосується людей, які вище голови не можуть плигнути. Про завищені оцінки своїх дітей кажуть: і сова казала, що її діти найкращі (Знаки, 559), і сова хвалить свої діти (Пазяк, 1989, 221).

Рідше маємо приклади етнофразеологізмів із символом сова на позначення позитивних ознак, зокрема мудрості, що передається через порівняння *голова-тий як сова* (там же). Так називають мудру людину з високими розумовими здібностями, співвідносячи її із совою, у якої, порівняно з тілом, велика голова.

Отже, фразеологічні одиниці є ваговою часткою національної культури, що так чи інакше відбивають етнокультурні уявлення, переживання, світосприйняття. З їхньою допомогою формується образ реального чи уявного світу, яким його бачить носій. Спостереження над фразеологічними одиницями, породженими народним мовленням, переконує в тому, що маємо справу з мовним матеріалом, дослідження якого потребує не лише пізнання власне мовних процесів, а й неабияких знань з історії, педагогіки, медицини, культури, звичаїв, традицій етносу. Саме фонові знання (передусім етнологічного плану) дають змогу глибше проникнути в природу багатьох фразеологізованих народних висловів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Знаки	— Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник.— К., 2006.— 703 с.
Пазяк, 1989	— Пазяк М. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 1989.— 480 с.
Пазяк, 1990	— Пазяк М. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 1990.— 528 с.
Пазяк, 199	— Пазяк М. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 1991.— 440 с.
Пазяк, 2001	— Пазяк М. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 2001.— 392 с.
ССКУ	— Словник символів культури України.— http://ukrlife.org/main/evshan/symbol.htm .
СФУМ	— Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін.— К., 2003.— 1104 с.

A. I. ONUFRIICHUK

A PERSON IN UKRAINIAN ETHNOPHRASEOLOGY: BIPOLAR OPPOSITION «A PERSON — AN ANIMAL»

This article is deal with the description of ethnophraseological units marking animal world. We try to analyze it's inner form in the context (against the background) of ukrainian ethno culture. We reveal the character of sacralsness of some phraseological unit and we lay the stress on the importance to analyze the image of the folk-speech as complete language microsystem.

Keywords: phraseological unit, ethnophraseologysm, zoophraseologysm, inner form phraseological unit, paremias.

Лучик В. В.

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК ТОПОНІМІВ УКРАЇНИ

К : ВЦ «Академія», 2014.— 544 с.

Автор рецензованого словника В. В. Лучик, знайний у слов'янській ономастичній науці мовознавець, зробив широкий етимологічний огляд усього топонімного простору України, розпочавши від лімніміа *Авдієве озеро* та завершивши ойконімом смт. *Яцикове*.

Як зазначає сам укладач, у праці «пояснено походження 3700 сучасних та історичних топонімів», тлумачення яких розкрито в 2600 етимологічних статей. Топонімний матеріал, судячи із загального огляду, має рівнорозподільний характер: гідроніми, ойконіми, ороніми. Власне, вихід такої праці продиктований ще й певним громадянським обов'язком її автора не тільки перед фахівцями в галузі ономастики, а радше — перед суспільством. Адже видавці словника позначкою «довідкове видання» уможливають широкому загалу доступ до зрозумілого пояснення походження найвідоміших історичних географічних назв України.

На жаль, наші освітяни, студенти, учні, тобто цільова аудиторія словника, не мають достатніх широких філологічних, історичних, географічних знань, не кажучи вже про етимологічні підходи, щоб уміти правильно відчитати й усвідомити глибинну суть (первинне значення, мотивацію появи) тієї чи іншої пропріальної назви. І найбільшу небезпеку тут становить так звана народна етимологія, де незрозуміле походження тієї чи іншої назви інтерпретується на підставі власного життєвого досвіду. Подібний матеріал, звісно, є цікавим і опрацьовується та видається науковцями-фольклористами у вигляді збірок різного роду топонімних легенд та переказів¹. Ми, зрозуміло, не применшуємо значення подібного матеріалу й для ономастів, адже його врахування почасти може вивести й етимолога на правильну інтерпретацію походження назви. Інша річ, коли з'являється друкована продукція словниково-довідкового характеру, зміст якої формують фахівці нефілологічних галузей із претензією на «правильне» розкриття етимології топоніма.

І тут треба завдячити науковій коректності В. В. Лучика, який, по суті, своїм «Етимологічним словником топонімів України»

спростовує й подає в етимологічно правильному руслі всі ті топоніми, які свого часу пробував пояснити М. Т. Янко в «Топонімічному словнику-довіднику Української РСР» (К. : «Рад. школа», 1973) та наступному його ж перевиданні — «Топонімічний словник України» (К. : «Знання», 1998), а за посиланням <http://www.toponymic-dictionary.in.ua/> можна перейти до електронної версії «Топонімічний словник України, 2009». Мовознавці, зрештою, мали б скласти подяку українському географу, педагогу та краєзнавцю М. Т. Янку не тільки за зібраний багатий і цікавий історично-етно-культурний матеріал, а також і за лінгвістичну сміливість у підході до тлумачення власних назв.

Тож у пропонованій рецензії ставимо собі за мету не аналіз кількості спростувань чи виправлення помилок географа та краєзнавця М. Т. Янка академічним ученим-мовознавцем В. В. Лучиком. Хочемо тут поділитися власними думками з приводу того, наскільки запропонована методика порівняльно-історичного аналізу, структура словникових статей, урахування новітніх вітчизняних і славістичних видань² допомогли авторові найповніше викласти, за його словами, «основні версії щодо походження топоніма».

Висловимо лише деякі міркування щодо етимологізації певних топонімів (зокрема ойконімів) з огляду на наявну в нашому розпорядженні історичну джерельну базу.

Так, назву населеного пункту *Вигода* (кол. *Пациків*), Дол. р-н, І-Ф. [АТУ³, 124] автор правильно виводить від апелятива *вигода* в його основному значенні: «те, що дає якийсь прибуток, зручність у чомусь, сприятливі умови» (с. 117–118) і наводить низку онімних підтверджень суміжних об'єктів. Порівняймо ще структурно й значеннєво близькі назви населених пунктів: укр. *Вигода* (Вн., Жт., Од., Тр., Хм.) [АТУ, 374]. Про цю «*Вигоду*» можемо сказати конкретніше, адже йдеться про назву спочатку корчми, а пізніше — і суміжних дворів, з яких утворилося поселення. Однак саме в такій фіксації ойконім *Вигода* засвідчений у 1883 р. (с. 117

¹ Див., наприклад: Писана криниця: топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Зібрав і впоряд. В. Сокол.— Л., 1994.— 208 с.; Євшан-зілля: легенди та перекази Поділля / Зібрав та впоряд. П. Медведик.— Л., 1992.— 288 с.

² Див., зокрема: *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany* / Pod. red. K. Rymuta i B. Czopek-Korpiuch.— Kraków, 1996–2013.— Т. 1–9 (Р-О).

³ Список скорочень див. у кінці рецензії.

словника), хоча в джерелах він зазначений уже під 1578 р. як *Пациків* (*Paczikow* / *Pasykow* [Zdż. XVIII / 1, 82]). Важливішим видається, очевидно, аналіз первинної назви поселення, яка вказує, судячи з посесивної структури, на ім'я засновника чи першопоселенця **Пацика*. Антропонім трактуємо як демінутив із суф. -ик від вихідного *Паць* або ж від особової назви *Пачекъ* / *Пачикъ* [Морошкин, 148] з огляду на одну з фіксацій типу *Paczikow* (див. вище) + посесив на -овъ > -ів. В основі поданих антропонімів польська дослідниця А. Чапля⁴, аналізуючи цю ж назву населеного пункту, вбачає особову назву (?) *Павель*. Ця назва простежується і в 1886 р. [SG, VII, 810]. Далі маємо її запис у 1905 р. як *Выгода* / *Wugoda* [ПГН, 13]. Потім знову йде її офіційне подання як *Пациків* (*Pasyków*) у записі з 1931–1938 рр. [SMRP, 1236]. А в «Історії міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область» вказано, що с. *Выгода* було засноване 1883 р. на теренах сусіднього села *Пациків*, яке з 1966 р. входить до його складу [ІМСУ(І-Ф), 215]. Тут явна помилка, адже с. *Пациків* як першопоселення не могло бути поглинутим с. *Выгода*, що постало від групи будівель побіля корчми з однойменною назвою. При аналізі цього ойконіма радше маємо говорити про повернення населеному пункту *Выгода* його первинної назви, тобто *Пациків*.

Стосовно назви міста *Теребовлі*, *Тереб. р-ну*, *Тр.* [АТУ, 265], яку В. В. Лучик схильний розглядати «як посесив на **ъ* від друз. антропоніма *Теребовъ*» (с. 468), то тут свого часу ми запропонували етнонімно-антропогенну версію походження *Теребовлі*, яку виводимо від племені *требовляни*. Появу цієї назви, на нашу думку, можна віднести до пізньої праслов'янської доби та структурно зарахувати до однієї з найпоширеніших слов'янських словотвірних моделей на -*ане* / -*ани* для етнонімів, утворених від основних топографічних об'єктів, у межах яких проживали давні етноси, як-от: **berž-ane* (< **bergъ*), **buž-ane* (< р. Буг), **moravj-ane* (< Морава), **rěč-ane* (< **rěka*) та реконструювати у формі **terbo(v+ъ)-ane* > **terbovl-ane* із семантикою «жителі витереблених, розчищених під посіви територій» (відомо, що епентетичний *l* після губного приголосного є досить частим в основах багатьох давньоруських топонімів, напр.: *Браславль*, *Любомль*, *Переяславль*, *Путивль*, *Ярославль*)⁵.

Поряд із словниковою статтею, назвою гірського пасма *Гологори* (с. 159), на нашу думку, можна було б подати ще й історичний, контактний із названням оронімом (у межах Львівської області), ойконім *Гологори*, Зол. р-н, Льв. [АТУ, 179], згаданий ще в літо-

писах у записі: на *Голыхъ горахъ* 1144 р. [ПСРЛ, 2, 295], с *Голыхъ горъ* 1231 р. [ПСРЛ, 1, 510] та в пізніших середньовічних джерелах: *Gologóry* (w. Lwów) 1440 р., *Gologóry* (Złoczyw) 1445 р., *Gologori* 1461 р., *Gologórki* (pn. Gologury), *de Gologory* 1488 р., *Gologory* 1768 р. [AGZ, II, 124; VI, 64; IX, 135; XIV, 9; XV, 253; XXIII, 576–577], *opidi Gologori* 1469, *Gologori* 1578 [Zdż. XVIII / 1, 25, 62], *Gologóry* 1790 [RGL, 14]; *Gologóry* 1881 [SG, II, 675], *Гологури* / *Gologóry* 1905 [ПГН, 15], *Gologóry* 1931–1938 [SMRP, 458], *Гологори* 1968 [ІМСУ(Ль.), 399]. Ойконім щодо ороніма (при правильному його тлумаченні автором: < *голі гори* — там же) можна вважати секундарним за часом виникнення, проте цікавим з огляду на давню локалізацію й залюднення цієї території.

Завершуючи огляд солідного академічного «Етимологічного словника топонімів України», хочемо наголосити на його важливому як науковому характері, так і зрозумілості, доступності та значній просвітницькій ролі для фахового й пересічного читача в Україні. Авторів ж, Василю Вікторовичу Лучику, бажаємо подальших здобутків на ономастичній ниві.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АТУ — Українська РСР : Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 р. / Відп. ред. В. І. Кирненко, В. І. Стадник. — К., 1987. — 504 с.
- ІМСУ(І-Ф.) — Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. — К., 1971. — 639 с.
- ІМСУ(Ль.) — Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. — К., 1968. — 979 с.
- Морошкин — *Морошкин М. Я.* Славянский именослов или собрание славянских личных имен. — СПб., 1867. — 213 с.
- ПГН — Русско-польский и польско-русский алфавитные перечни географических названий помещенных на карте Галиции и Буковины инж. Корнмана. — К., 1915. — 124 с. (60 с. + 64 с.).
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 1–2.
- AGZ — Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardynskiego we Lwowie. — Lwów, 1868–1935. — Т. 1–25.
- RGL — Regna Galicie et Lodomeriae Josephi II et M. Theresiae augg. iussu... — 1790 r. Nomina Circulorum (numerus Chartae respondentia): 9. Przemyślenfis; 10. Samborienfis; 11. Zolkievienfis; 12. Leopollenfis; 13. Stryenfis; 14. Złoczovienfis; 15. Brzezanyenfis; 16. Stanislavovienfis; 17. Tarnopolienfis; 18. ZaleŹczykienfis.
- SG — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Red. T. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. — Warszawa, 1880–1902. — Т. 1–15.
- Zdż. XVIII / 1 — Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia Ruskie : Rus Czerwona / Opisana przez A. Jabłonowskiego. — Warszawa, 1902. — Т. 18. Cz. 1.
- SMRP — Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz (...). — Przemyśl ; Warszawa, 1931–1938.

Я. РЕДЬКВА
(Чернівці)

⁴ Czaplă A. Nazwy miejscowości historycznej ziemi Lwowskiej. Źródła i monografie 379. — Lublin, 2011. — S. 145.

⁵ Редьквa Я. Теребовля етнічно-антропогенна vs. Теребовлі антропонімічної та «жертвовної» // Problems of modern philology, pedagogics and psychology. — London, 2012. — P. 144–145.

ХРОНІКА

14–15 травня 2015 року в Києві відбулася Міжнародна наукова конференція, присвячена 200-річчю від дня народження одного із засновників слов'янознавства Віктора Івановича Григоровича. Організатором конференції був Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. У конференції взяли участь учені з України та Білорусі.

З вітальним словом на пленарному засіданні виступив директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України академік В. Г. Склярєнко.

Член-кореспондент НАН Білорусі О. О. Лукашанець (Мінськ) у своїй доповіді «Семантика лексики етнонаціональної ідентичності в сучасному дискурсі» зазначив, що В. І. Григорович, як і багато інших засновників сучасної славістики, у своїх дослідженнях багато уваги приділяв питанням Кирило-Мефодіївської традиції у слов'янських мовах і літературах, а також пошукам слов'янської ідентичності. Основну увагу в доповіді було приділено особливостям сучасного політичного та публіцистичного дискурсу і специфічному використанню в ньому лексики етнонаціональної ідентичності, спрямованому на формування певного світогляду і колективної свідомості. Доповідач наголосив, що свідомі маніпуляції такою лексикою у двомовному і багатомовному слов'янському просторі, заангажоване використання сучасними засобами мас-медіа певної лексики істотно впливає на політичну, ідеологічну та національно-культурну специфіку сучасного цивілізаційного розвитку слов'янського, насамперед східнослов'янського, етнонаціонального континууму і вимагає пильної уваги не тільки політиків, а й передусім лінгвістів. У доповіді Т. В. Радзівєвської «В. І. Григорович та його відрядження у слов'янські землі 1844–1847 рр.: дискурс наукових звітів» розглядається один з важливих періодів наукового життя Григоровича, пов'язаний з його відрядженням у 1844–1847 роках до слов'янських земель Європейської Туреччини та його відображення

в текстах звітів. Подорож ученого, здійснена з метою пошуку слов'янських писемних пам'яток та інших матеріалів для вивчення історії, культури, мов південних слов'ян, а також підготовча діяльність до неї описані у виданні «Донесения В. И. Григоровича об его путешествии по славянским землям» (Казань, 1915). Це видання, що складається з низки листів, звітів, проекту подорожі та ін., є найповнішим документом, який дає уявлення про обсяг зробленого дослідником. Основний акцент у доповіді зроблено на дискурсивному аспекті текстів-звітів, що відзначаються гетерогенністю. О. В. Прискока (Глухів) присвятив доповідь «До питання про походження старослов'янських азбук». дослідженню В. І. Григоровичем дискусійного питання, що стосується слов'янських азбук. Доповідач обрав тему, пов'язану з історією глаголиці, і висвітлив сучасні погляди на джерела цієї азбуки і її авторства. Доповідь Є. М. Степанова (Одеса) «Наукові ідеї та подвижницька діяльність В. І. Григоровича в розвитку Одеської філологічної школи» присвячена проблемі становлення, розвитку та діяльності наукової школи слов'янознавства в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова. Засновником цієї школи був В. І. Григорович, діяльність якого суттєво вплинула на славістичні дослідження в галузі філології, історії, етнології та правознавства. Як зазначив доповідач, в одеський період діяльності Григорович продовжував подвижницьку збиральницьку діяльність, займався організацією наукових і методичних досліджень із славістики, разом з проф. Ф. К. Бруном започаткував ономастичні дослідження в Одесі на матеріалі регіональної топонімії, уперше звернув увагу на проблему навчання в умовах близькоспорідненого білінгвізму. В. В. Лучик у доповіді «Найближчий топонімний простір В. І. Григоровича: історико-етимологічний аспект» розглянув пов'язані з Григоровичем топоніми, що називають ті населені пункти й країни, де пролягав життєвий і творчий шлях

ученого. Етимологія таких географічних назв до певної міри характеризує те етномовне середовище, яке сформувалося на час засвоєння цих територій і зберігається подекуди донині. Найближчий топонімічний простір Григоровича становлять: назви поселень Балата, Умань, Харків, Дерпта (Тарту), Казань, Москва, Одеса, Єлисаветград; назви країн і земель Україна, Росія, Греція, Македонія, Болгарія, Румунія, Австрія, Далмація, Чорногорія, Сербія, Італія, Чехія. Доповідь Л. К. Вахніної «Визначні постаті української славистики в енциклопедичному словнику «Українська славистична фольклористика» присвячена висвітленню основної концепції та джерельної бази майбутнього видання, зокрема представлено на його сторінках імен відомих українських і зарубіжних славистів від XIX до початку XXI ст., які сприяли формуванню та становленню української фольклористики.

О. І. Скопненко у доповіді «Джерела історії нової білоруської літературної мови: етюди до проблеми» проаналізував підходи сучасних білоруських дослідників до проблеми спадкоємності між старобілоруською та новою білоруською літературними мовами. Упродовж усього XIX ст. становлення нової білоруської літературної мови значною мірою залежало від стану польськомовної літератури на території Білорусі. На українських землях ситуація була іншою, розвиток нової української літературної мови не був пов'язаний зі станом польськомовної літератури. Наразі славистична наука ще не має достатньої кількості аргументів, щоб процес спадкоємності між старобілоруською та новою білоруською мовами розглядати як цілком доведений. У доповіді І. А. Казимирової «Лінгвістична термінологія праць В. І. Григоровича» обґрунтовано необхідність залучення історичного матеріалу для вивчення терміносистеми лінгвістики та її відображення в історичному словнику лінгвістичних термінів. Термінологічний аспект мовної особистості розглянуто за допомогою категорії когнітипу — домінантної когнітивної моделі номінації, яка відтворює напрямок мисленнєвої діяльності людини в процесі створення нового імені й відбиває особливості певного етапу розвитку людського суспільства. У доповіді Т. Я. Марченко «Історичний розвиток суфіксальних одиниць у слов'янському словотворенні» розглянуто формальні та семантичні зміни в системі суфіксального слов'янського сло-

вотворення, викликані дією загальнослов'янських та специфічних фонетичних законів, а також смислові перетворення у складі семантичних парадигм слов'янських суфіксальних одиниць. У доповіді В. Є. Федонюк «Віктор Іванович Григорович у його зв'язках з П. Й. Шафариком» об'єктом уваги стали стосунки вчених під час п'ятимісячного перебування Григоровича в Празі на завершальному етапі експедиції слов'янськими землями. Аналіз звітів, які Григорович подавав під час подорожі та після її закінчення керівництву, окремих наукових праць Григоровича та Шафарика, листування між відомими славистами в 1847–1857 рр. дозволив зробити висновок про партнерський характер відносин, що зв'язували Григоровича та Шафарика, а також про самостійний характер результатів, яких Григорович досяг у своїй науковій діяльності. Доповідь Л. П. Гнатюк «Дискусійні питання викладання старослов'янської мови у вищій школі» присвячено дискусійним питанням викладання старослов'янської мови у вищій школі. О. В. Іваненко виголосив доповідь «До етимології старослов'янського *человѣкъ*», у якій запропонував нову, відмінну від загальноприйнятих, етимологію праслов'янського соціального терміна **čelověkъ*: **čelo* 'верх', 'верхня частина' + ім'я діяча **věkъ* 'носій життєвої сили' = 'особа чоловічої статі у розквіті життєвих сил'. Така семантична реконструкція дозволила пояснити сучасні значення укр. *чоловік*, рос. *человек*, ст.-сл. *человѣкъ*: 'особа чоловічої статі', 'чоловік (як член подружньої пари)', 'один із членів колективу', 'слуга'. У доповіді І. Ю. Гальчука «Витоки та особливості функціонування церковнослов'янського наголосу» наголошується, що терміни «старослов'янський наголос» або «наголос у старослов'янській мові» вживаються дуже рідко, оскільки рукописні старослов'янські пам'ятки не акцентовані. Історична акцентологічна наука оперує поняттями «праслов'янський наголос», «давньоруський наголос», «церковнослов'янський наголос», «староукраїнський наголос». Традиційне церковне наголошення в українських стародруках виокремити непросто. Якщо монолітності бракувало у фонетичній, граматичній та інших системах церковнослов'янської мови (що знаходило відображення на письмі), то єдиної акцентної системи, яка до початку книгодрукування могла існувати тільки в усній формі, ніколи не було й поготів. Наголошення в церковнослов'ян-

ських пам'ятках українського походження ґрунтувалося на українській акцентній системі. Підстави для такого твердження дає порівняльний аналіз пам'яток, написаних церковнослов'янською мовою українського та московського зразків. Доповідь Л. О. Андрієнко «Церковнослов'янська мова в українській бароковій літературі XVII ст.» порушує питання про екстралінгвальні та власне мовні чинники багатомовності української барокової літератури, розквіт якої припадає на першу половину XVII — другу половину XVIII ст. Зокрема, ідеться про місце, роль і культурну місію церковнослов'янської мови. Наголошується, що багатомовність української літератури доби бароко не була всеохопною. Це була дво- три- та багатомовність творців і споживачів цієї літератури, тобто високоосвічених представників української еліти, і насамперед духовної. Пускаючи коріння в український ґрунт, церковнослов'янська мова захищала українство від культурно-релігійної експансії католицького заходу, і водночас, на жаль, була перешкодою, що стримувала повноцінний розвиток української мови на живомовній основі, особливо ж після сумнозвісних реформ і тиску московської цензури. Доповідь А. В. Гончаренко «Старослов'янська лексика у Києво-Печерському патерику» присвячено особливостям уживання книжної лексики в Києво-Печерському патерику. Бу-

ло встановлено, що практично кожний фрагмент пам'ятки є складною мозаїкою з давньоруських та старослов'янських лексем. Останні найповніше представлені в частинах тексту, зміст яких безпосередньо пов'язаний із церковними справами. У доповіді В. Ю. Франчук «В. І. Григорович у колі сучасників» ішлося про те, що після повернення на батьківщину Григорович, використавши чернетки своїх листів і звіт до Міністерства освіти, а також подорожні нотатки, підготував і видав книжку «Очерк научного путешествия по Европейской Турции». Ця книжка, що витримала кілька перевидань, і досі не втратила своєї наукової цінності. Вона містить не лише важливі бібліографічні дані про нововідкриті тоді слов'янські й грецькі рукописи, стародруки, документи, літописні твори, а й аналіз та оцінку зібраних відомостей. Особливий інтерес становить опис давньої болгарської культури, подорож болгарськими землями, особисті контакти з видатними діячами болгарського відродження, зокрема ігуменом Рильського монастиря Неофітом Рильським і розмови з ним.

Підсумки конференції підведено на заключному пленарному засіданні. Було прийнято рішення про публікацію доповідей у збірнику, присвяченому 200-річчю від дня народження вченого.

Т. ЗАРУБЕНКО

ХРОНІКА

14–15 травня 2015 року в Києві відбулася Міжнародна наукова конференція, присвячена 200-річчю від дня народження одного із засновників слов'янознавства Віктора Івановича Григоровича. Організатором конференції був Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. У конференції взяли участь учені з України та Білорусі.

З вітальним словом на пленарному засіданні виступив директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України академік В. Г. Склярєнко.

Член-кореспондент НАН Білорусі О. О. Лукашанець (Мінськ) у своїй доповіді «Семантика лексики етнонаціональної ідентичності в сучасному дискурсі» зазначив, що В. І. Григорович, як і багато інших засновників сучасної славістики, у своїх дослідженнях багато уваги приділяв питанням Кирило-Мефодіївської традиції у слов'янських мовах і літературах, а також пошукам слов'янської ідентичності. Основну увагу в доповіді було приділено особливостям сучасного політичного та публіцистичного дискурсу і специфічному використанню в ньому лексики етнонаціональної ідентичності, спрямованому на формування певного світогляду і колективної свідомості. Доповідач наголосив, що свідомі маніпуляції такою лексикою у двомовному і багатомовному слов'янському просторі, заангажоване використання сучасними засобами мас-медіа певної лексики істотно впливає на політичну, ідеологічну та національно-культурну специфіку сучасного цивілізаційного розвитку слов'янського, насамперед східнослов'янського, етнонаціонального континууму і вимагає пильної уваги не тільки політиків, а й передусім лінгвістів. У доповіді Т. В. Радзівєвської «В. І. Григорович та його відрядження у слов'янські землі 1844–1847 рр.: дискурс наукових звітів» розглядається один з важливих періодів наукового життя Григоровича, пов'язаний з його відрядженням у 1844–1847 роках до слов'янських земель Європейської Туреччини та його відображення

в текстах звітів. Подорож ученого, здійснена з метою пошуку слов'янських писемних пам'яток та інших матеріалів для вивчення історії, культури, мов південних слов'ян, а також підготовча діяльність до неї описані у виданні «Донесения В. И. Григоровича об его путешествии по славянским землям» (Казань, 1915). Це видання, що складається з низки листів, звітів, проекту подорожі та ін., є найповнішим документом, який дає уявлення про обсяг зробленого дослідником. Основний акцент у доповіді зроблено на дискурсивному аспекті текстів-звітів, що відзначаються гетерогенністю. О. В. Прискока (Глухів) присвятив доповідь «До питання про походження старослов'янських азбук». дослідженню В. І. Григоровичем дискусійного питання, що стосується слов'янських азбук. Доповідач обрав тему, пов'язану з історією глаголиці, і висвітлив сучасні погляди на джерела цієї азбуки і її авторства. Доповідь Є. М. Степанова (Одеса) «Наукові ідеї та подвижницька діяльність В. І. Григоровича в розвитку Одеської філологічної школи» присвячена проблемі становлення, розвитку та діяльності наукової школи слов'янознавства в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова. Засновником цієї школи був В. І. Григорович, діяльність якого суттєво вплинула на славістичні дослідження в галузі філології, історії, етнології та правознавства. Як зазначив доповідач, в одеський період діяльності Григорович продовжував подвижницьку збиральницьку діяльність, займався організацією наукових і методичних досліджень із славістики, разом з проф. Ф. К. Бруном започаткував ономастичні дослідження в Одесі на матеріалі регіональної топонімії, уперше звернув увагу на проблему навчання в умовах близькоспорідненого білінгвізму. В. В. Лучик у доповіді «Найближчий топонімний простір В. І. Григоровича: історико-етимологічний аспект» розглянув пов'язані з Григоровичем топоніми, що називають ті населені пункти й країни, де пролягав життєвий і творчий шлях

ученого. Етимологія таких географічних назв до певної міри характеризує те етномовне середовище, яке сформувалося на час засвоєння цих територій і зберігається подекуди донині. Найближчий топонімічний простір Григоровича становлять: назви поселень Балата, Умань, Харків, Дерпта (Тарту), Казань, Москва, Одеса, Єлисаветград; назви країн і земель Україна, Росія, Греція, Македонія, Болгарія, Румунія, Австрія, Далмація, Чорногорія, Сербія, Італія, Чехія. Доповідь Л. К. Вахніної «Визначні постаті української славистики в енциклопедичному словнику «Українська славистична фольклористика» присвячена висвітленню основної концепції та джерельної бази майбутнього видання, зокрема представлено на його сторінках імен відомих українських і зарубіжних славистів від XIX до початку XXI ст., які сприяли формуванню та становленню української фольклористики.

О. І. Скопненко у доповіді «Джерела історії нової білоруської літературної мови: етюди до проблеми» проаналізував підходи сучасних білоруських дослідників до проблеми спадкоємності між старобілоруською та новою білоруською літературними мовами. Упродовж усього XIX ст. становлення нової білоруської літературної мови значною мірою залежало від стану польськомовної літератури на території Білорусі. На українських землях ситуація була іншою, розвиток нової української літературної мови не був пов'язаний зі станом польськомовної літератури. Наразі славистична наука ще не має достатньої кількості аргументів, щоб процес спадкоємності між старобілоруською та новою білоруською мовами розглядати як цілком доведений. У доповіді І. А. Казимирової «Лінгвістична термінологія праць В. І. Григоровича» обґрунтовано необхідність залучення історичного матеріалу для вивчення терміносистеми лінгвістики та її відображення в історичному словнику лінгвістичних термінів. Термінологічний аспект мовної особистості розглянуто за допомогою категорії когнітипу — домінантної когнітивної моделі номінації, яка відтворює напрямок мисленнєвої діяльності людини в процесі створення нового імені й відбиває особливості певного етапу розвитку людського суспільства. У доповіді Т. Я. Марченко «Історичний розвиток суфіксальних одиниць у слов'янському словотворенні» розглянуто формальні та семантичні зміни в системі суфіксального слов'янського сло-

вотворення, викликані дією загальнослов'янських та специфічних фонетичних законів, а також смислові перетворення у складі семантичних парадигм слов'янських суфіксальних одиниць. У доповіді В. Є. Федонюк «Віктор Іванович Григорович у його зв'язках з П. Й. Шафариком» об'єктом уваги стали стосунки вчених під час п'ятимісячного перебування Григоровича в Празі на завершальному етапі експедиції слов'янськими землями. Аналіз звітів, які Григорович подавав під час подорожі та після її закінчення керівництву, окремих наукових праць Григоровича та Шафарика, листування між відомими славистами в 1847–1857 рр. дозволив зробити висновок про партнерський характер відносин, що зв'язували Григоровича та Шафарика, а також про самостійний характер результатів, яких Григорович досяг у своїй науковій діяльності. Доповідь Л. П. Гнатюк «Дискусійні питання викладання старослов'янської мови у вищій школі» присвячено дискусійним питанням викладання старослов'янської мови у вищій школі. О. В. Іваненко виголосив доповідь «До етимології старослов'янського *человѣкъ*», у якій запропонував нову, відмінну від загальноприйнятих, етимологію праслов'янського соціального терміна **čelověkъ*: **čelo* 'верх', 'верхня частина' + ім'я діяча **věkъ* 'носій життєвої сили' = 'особа чоловічої статі у розквіті життєвих сил'. Така семантична реконструкція дозволила пояснити сучасні значення укр. *чоловік*, рос. *человек*, ст.-сл. *человѣкъ*: 'особа чоловічої статі', 'чоловік (як член подружньої пари)', 'один із членів колективу', 'слуга'. У доповіді І. Ю. Гальчука «Витоки та особливості функціонування церковнослов'янського наголосу» наголошується, що терміни «старослов'янський наголос» або «наголос у старослов'янській мові» вживаються дуже рідко, оскільки рукописні старослов'янські пам'ятки не акцентовані. Історична акцентологічна наука оперує поняттями «праслов'янський наголос», «давньоруський наголос», «церковнослов'янський наголос», «староукраїнський наголос». Традиційне церковне наголошення в українських стародруках виокремити непросто. Якщо монолітності бракувало у фонетичній, граматичній та інших системах церковнослов'янської мови (що знаходило відображення на письмі), то єдиної акцентної системи, яка до початку книгодрукування могла існувати тільки в усній формі, ніколи не було й поготів. Наголошення в церковнослов'ян-

ських пам'ятках українського походження ґрунтувалося на українській акцентній системі. Підстави для такого твердження дає порівняльний аналіз пам'яток, написаних церковнослов'янською мовою українського та московського зразків. Доповідь Л. О. Андрієнко «Церковнослов'янська мова в українській бароковій літературі XVII ст.» порушує питання про екстралінгвальні та власне мовні чинники багатомовності української барокової літератури, розквіт якої припадає на першу половину XVII — другу половину XVIII ст. Зокрема, ідеться про місце, роль і культурну місію церковнослов'янської мови. Наголошується, що багатомовність української літератури доби бароко не була всеохопною. Це була дво- три- та багатомовність творців і споживачів цієї літератури, тобто високоосвічених представників української еліти, і насамперед духовної. Пускаючи коріння в український ґрунт, церковнослов'янська мова захищала українство від культурно-релігійної експансії католицького заходу, і водночас, на жаль, була перешкодою, що стримувала повноцінний розвиток української мови на живомовній основі, особливо ж після сумнозвісних реформ і тиску московської цензури. Доповідь А. В. Гончаренко «Старослов'янська лексика у Києво-Печерському патерику» присвячено особливостям уживання книжної лексики в Києво-Печерському патерику. Бу-

ло встановлено, що практично кожний фрагмент пам'ятки є складною мозаїкою з давньоруських та старослов'янських лексем. Останні найповніше представлені в частинах тексту, зміст яких безпосередньо пов'язаний із церковними справами. У доповіді В. Ю. Франчук «В. І. Григорович у колі сучасників» йшлося про те, що після повернення на батьківщину Григорович, використавши чернетки своїх листів і звіт до Міністерства освіти, а також подорожні нотатки, підготував і видав книжку «Очерк научного путешествия по Европейской Турции». Ця книжка, що витримала кілька перевидань, і досі не втратила своєї наукової цінності. Вона містить не лише важливі бібліографічні дані про нововідкриті тоді слов'янські й грецькі рукописи, стародруки, документи, літописні твори, а й аналіз та оцінку зібраних відомостей. Особливий інтерес становить опис давньої болгарської культури, подорож болгарськими землями, особисті контакти з видатними діячами болгарського відродження, зокрема ігуменом Рильського монастиря Неофітом Рильським і розмови з ним.

Підсумки конференції підведено на заключному пленарному засіданні. Було прийнято рішення про публікацію доповідей у збірнику, присвяченому 200-річчю від дня народження вченого.

Т. ЗАРУБЕНКО